

GRÓF
MARSIGLI ALAJOS FERDINÁND

OLASZ HADI MÉRNÖK

JELENTÉSEI ÉS TÉRKÉPEI

BUDAVÁR

1684–1686-IKI

OSTROMAIRÓL, VISSZAFOGLALÁSÁRÓL ÉS HELYRAJZÁRÓL

★

A SZÉKESFŐVÁROS MEGBIZÁSÁBÓL

BOLOGNAI, RÓMAI, KARLSRUHEI ÉS BÉCSI LEVÉLTÁRAKBAN

GYŰJTÖTTE S KÖZLI, BEVEZETÉSEL ÉS JEGYZETEKSEL BŐVITVE

D^e VERESS ENDRE

BEVEZETÉS.

I.

UDA 1541-iki ostroma és eleste történetén dolgoztam Rómában éppen, midőn Budapest székesfőváros tanácsa részéről az a megtisztelő felszólítás ért, hogy tanulmányozzam s másoljam le a bolognai egyetemi könyvtárban Marsigli olasz hadi mérnök jelentéseit Budavár 1684—86-iki ostromairól és visszavételéről. A kitüntető megbízást örömet fogadtam el, mert a mint munka közben gyűlt az anyag kezeim közt, éreztem, hogy sikerült megrajzolnom ¹ Buda török kézre jutásának legteljesebb képét s izgatott a vágy, hogy most felszabadulásáról, illetve akkori állapotáról és helyrajzáról is megszerezhetem a legalaposabb tudósításokat.

De meg, mikor fővárosunk eleste részleteit tanulmányoztam, a kutatás természeténél fogva át kelle nézmem egyúttal a visszavívására vonatkozó iratokat is, melyekből egész kötetnyi kiadatlan anyagot gyűjtöttem, sőt összeállítottam az egykorú olasz röpívek, tudósítások, metaszetek és rajzok könyvészetét is. Így hát a tárgy irodalmának teljes ismereté-

¹ Megjelent «Izabella királyné» cz. munkám (Budapest, 1901.) 121—194. lapján.

vel vállalkozhattam a feladatra, s hálás köszönettel vettem *Fraknói* Vilmos püspök, a «Római magyar történeti intézet» alapítója és vezetője kegyes megbízását, minthogy ő — egyéb akkori elfoglaltsága közepette — a székesfőváros kívánságát nem teljesíthet.

E kiadvány további előzményei különben a következők.

Marsigli nagyfontosságú kéziratai létezéséről *Szilády* Áron hozta haza 1867 őszén az első hírt,¹ majd *Beliczay* Jónás írt róluk 1881-ben,² Marsigli olasz életrője nyomán.³ Hanem személyesen *Thaly* Kálmán látta őket először, 1892 őszén, megemlítvén jelentésében, hogy «Marsigli irodalmi hagyatékában egyebek közt Buda nevezetességeinek 1684 és 1686-iki igen érdekes leírásaira akadunk a mindent pontosan megfigyelni szokott olasz tudós katona tollából».⁴ S midőn ajánlatára a M. Tud. Akadémia Történelmi bizottsága számára 1893 tavaszán dr. *Áldásy* Antal Marsiglinak nemcsak a bolognai Bevilacqua-család levéltárában őrzött íratait nézte át, hanem az egyetemi könyvtárban lévőkbe is betekintett, ő közlé először ama budai jelentéseinek címeit,⁵ melyekről addig csak általánosságban tudtunk. Jelentéséből azonban «a Történelmi Bizottság egyúttal arról győződött meg, hogy a Marsigli-íratok eredményes átkutatásához kívánatos, hogy e célra az Akadémián kívül több testület és hatóság működjék közre».⁶ A Bizottság kérése folytán a II. osztály indítványára az Akadémia 1893 nyarán fel is hívta a nagybecsű íratok, tervek és rajzok másolatainak megszerzésére: Budapest székesfőváros, a m. kir. honvédelmi miniszter s a közös pénzügyminiszter figyelmét.⁷ Utóbb *Thaly* arra is figyelmeztette a fővárost, hogy «az említett levelek, íratok és rajzok oly fontosak s oly számosak, hogy azok ösmerete és felhasználása nélkül Buda és Pest környékének, de leginkább és legfőképpen Buda várának és városának török korszakbeli helytörténetét kielégítően megírni nem is lehet».⁸ Hanem a dolog ismét halasztást szenvedett, pedig *Thaly* állandóan sürgette a fővárost, hogy másoltassa le e becses íratokat bolognai hites másolókkal, vagy küldjön ki egy magyar történetírót,

¹ De ő csak keleti kéziratait tanulmányozván, a Budára vonatkozó iratokról jelentésében (a M. T. Akadémia Értesítője 1868-iki II. évf. 128—142. l.) nem emlékezik meg.

² *Marsigli élete és munkái* címen az Akadémia történelmi Értekezései IX. k. 9. füzetében; 96 l.

³ *Memorie della vita del generale Co*: Luigi Ferdinando Marsigli címen (Bologna, 1770, VIII. 339. l.) *Fantuzzi* János kivonatolta Marsigli eredeti naplóját s talán ezért nem is nevezte meg magát a könyv címlapján.

⁴ A «Magyar Könyvszemle» 1896. évf. 338. l.

⁵ Ugyanott, az 1892/93. évf. 265. l.

⁶ *Thaly* Kálmán szavai az «Akadémiai Értesítő» 1893. évf. 659. l.

⁷ Az Akadémia 1893 június 26-ikán tartott ülése jegyzőkönyvének 174. sz. a. ugyanott, a 487. lapon.

⁸ *Thaly* Kálmán előterjesztése Budapest főváros tanácsához.

hogy azokat átnézze s a magyar tudománynak megmentse. De közbe jött a milleniumi kiállítás, mely egész társadalmunkat lekötötte s így megint nyolcz évig húzódott az ügy, míg a székesfőváros — ezúttal is Thaly ösztönzésére — 1901 februárius 28-ikán 14249/1901 sz. a. végre Fraknóit kérte meg, hogy hazatérőben « lenne kegyes az ügy érdekében az említett iratokat áttekinteni és kiválasztani s egyúttal kegyesen gondoskodni arról is, hogy a fővárost érdeklő okiratok, térképek és rajzok lemásoltassanak » számára.

Fraknói szíves előterjesztésére 1901 június 8-ikán (38132/1901 sz. a.) nyertem aztán megbízatást a fontos munkára. Befejezván tehát Rómában a M. T. Akadémia megbízásából folytatott erdélyi tárgyú kutatásaimat, július elején érkeztem Bolognába s közel három hét alatt sikerült átnézniem Marsigli 120 kötetnyi iratait s megszerezniem a Buda 1684—86-iki ostromára és elestére vonatkozó jelentései s térképei másolatait.¹ Ezeket hazaérkezve, 1901 július utolsó napján volt később alkalmam személyesen bemutatnom Halmos polgármester úrnak, a ki felszólított, hogy mielőbb készítem sajtó alá a főváros « Budapest Régiségei » cz. kiadványa számára. De közlésükkel nem lehetett sietnem, mert bármily meglepő és érdekes volt is bolognai anyagom, láttam hiányait s éreztem, hogy sikerülnöm fog egyebünne kiegészítenem. Tovább dolgoztam hát s minthogy 1903 elején újból le kelle mennem Rómába, a vatikáni levéltárban tényleg ráakadtam Marsigli három pompás budai ostrom-vázlatára, visszatérőben pedig másodszor is átnéztem a bolognai iratokat, melyeknek szedését végül 1904 és 1905 nyarán magam olvastam össze az eredetiek szövegével, harmadik és negyedik olaszországi tanulmányútam alkalmával.

Kutatásaim szálai elvezettek azonkívül a karlsruhei államlevéltárba, mely Marsigli két szép jelentésével-, s a bécsi hadügyi levéltárba, mely egy tudósítással s apróbb adatokkal bővíté a bolognai anyagot. Így most már *minden* együtt van, a mit Marsigli Buda ostromairól s bevételéről írva ránk hagyott s immár bokorba fogva mutathatom be a székesfőváros tanácsának s történeti irodalmunknak, mely e hiteles felvételek alapján készült leírásokból és térképekből ismerheti meg pontosan, milyen volt Budavára a török uralom idején; úgy a mint azt egy törökül is értő olasz tudós a helyszínén a vár visszafoglalása mámorában feljegyezte és szülővárosának féltve őrzött gyűjteményében ránk hagyta.

¹ Ez utóbbiakat Popi Péter bolognai fényképésszel készítettem, kicsinyítve az eredetieket.

II.

A még csak 24 éves Marsigli Alajos Ferdinánd gróf már világiárt jó-hírű tanult ember volt, midőn 1682 őszén azzal a szándékkal állított be I. Lipót német császár és magyar király udvarába, hogy a készülő török hadjárat küszöbén vegye be hadseregébe.¹ Hisz közel egy esztendő telt el előbb Konstantinápolyban² s azt hitte, hogy tapasztalatait sikeresen értékesítheti a keresztyénség érdekében, melyért Európa egyéb nemzeteiből is sokan siettek zászló alá. A bécsi udvar minden segítséget készséggel megragadott s így az ifjú Marsigit is szívesen látta. Daczára grófi rangjának egyszerű közkatonának állott be Caprara marsall hadosztályába s a telet káplárként Győr várában töltte. Innen 1683 márczius elején olyan jelentést küldött Hermann badeni herceg, a haditanács elnöke kezéhez, hogy jutalmúl egy gyalogsági companiát kapott.³ A Grana-féle gyalogezredbe nem sikerült ugyan hadnagynak kineveztetni magát,⁴ de Érsekújvár alatt annyira kitünt ügyességével, hogy egyszerre gyalogsági századossá léptették elő a Diepenthal-ezredbe. Ezalatt május közepén a Rába-vonal védelmét teljesítő Batthyány Kristóf csapatához⁵ küldték.⁶ Itt jó hasznát vették hidak építé-

¹ Életrajzi adatait eredeti naplójából vesszük, melynek magyar vonatkozásait egybeütt fogjuk szóról-szóra kiadni.

² Konstantinápolyi útazását és ottani tartózkodását eredeti naplója alapján legújabbban Lodovico Frati ismertette «Il viaggio da Venezia a Costantinopoli del Conte Luigi Ferd. Marsili. 1679» című 55 lapnyi értekezésében, mely a «Nuovo Archivio Veneto» 1904-iki folyamában jelent meg.

³ Ld. a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-íratái 81. k. 49—54. lapján, a katalógus e megjegyzésével: Questa fu la prima occasione, che ebbe il generale Marsigli (quando era semplice caporale nella guarnigione di detta piazza) di farsi conoscere, e per questa scrittura gli fu data una compagnia d'infanteria.

⁴ A bécsi hadügyi levéltár HKR. 1683. Prot. Exp. fol. 349¹/₂ alatt: Graf Ludwig Ferdinand Marsigli berichtet, das ihm der Hauptmann von Pfeffershofen seine unter dem Grana'schen Regiment habende Compagnie resignieren wollte, wenn er bei der Stadtguardia allhier dagegen die erst vagierend werdende Lieutenantsstelle, doch mit dem Hauptmannstitel mit wirklicher Expectanz bekommen könnte. Bittet also um gnädige Disposition. *Erledigung*: Herrn Stadtguardia-Obristen allhier, Grafen von Starhemberg etc. um Bericht und Gutachten zu communicieren, mit Erinnerung, dass man in vermeldtem Grafen Marsigli aus erheblichen Ursachen, gern geholfen sehen möchte. Wien, den 2. Mai 1683.

⁵ Velenczében kelt első jelentésében (1684 tavaszán) maga írja Marsigli, hogy a császár iránti hódolata jeléül: esibii — úgymond — il mio sangue col carattere d'actual servo nel rango militare e ne rapportai per generoso aggradimento gli impieghi di volontario in campagna nell' Ungaria superiore appresso il maresciallo Caprara in presidio nella piazza di Giavarino, esercitandomi negli infimi gradi della militia, per potere con più fondamento passare ai posti di comando, come sotto l'assedio di Najassel ottenni l'avanzamento di capitano d'infanteria nel regimento Tipental e in un medesimo tempo destinato fui a disporre la difesa del fiume Rab, ad assistere al conte Budiani a tal posto.

⁶ Esterházi János győri vicegenerális 1683 május 16-ikán írt ez útlevelével indult útnak: Ez levelem mutató gróf Marsilli, császár és koronás király urunk ő Felsője tisztviselője az méltóságos Lotharingus herczegurunk parancsolatjából, az egész hadak gubernátorától fölötte nagy dolgokban küldetik

sében s parterősítésekben való jártasságának; Bécsben meg figyelemmel olvasták jelentését.¹ De a törökök úgy körülfozták századát, hogy menekülése közben (1683 július 2-ikán) két tatár elcsipte s a Győr alatt heverő török táborba vitte, hol Achmed temesvári basa hat talléron szolgájául megvette. Ennél nagyobb csapás nem érhetette a dicsőségért szomjazó ifjú grófit, mert így tétlenül kelle vesztegelnie, s mi több később Bécs ostrománál még segítnie is a pogánynak, a helyett, hogy részt vehetett volna a keresztyének küzdelmében, a miért lelke sóvárgott s tulajdonképpen elhagyta hazáját. De azért folyton tanult, jegyeztetett s tökéletesíté töröknyelvi tudását. Nagyjában ismeretes irodalmunkban is, miként hurczolták a Bécs alól menekülő török sereggel Budára, s hogyan került el kétszer is a halált két bosnyák testvér könnyörületessége révén, kik a basától megvették s betegen és kimerülten magukkal vitték Boszniába, honnan szinte kilencz havi szenvedés után nagy váltságdíjon csodás módon szabadult.²

Szabadságát visszanyerve, 1684 április elején ért Velenczébe, s a mint jó-akarói s barátai körében kipihente fáradalmait, részletes jelentést küldött április 22-ikén Lotharingiai Károly herceghez, a készülő felszabadító hadjárat új vezéréhez. Ebből közöljük (I. sz. a.) a Budavár fekvéséről és hadi jelentőségéről szóló érdekes részletet, melyet két hónap mulva Lipót királyhoz intézett nagy emlékiratába is felvett. Kifejezte ebben egyszersmind, hogy a mint egészsége teljesen helyreáll, újból hajlandó ő Felségét és a keresztyénség ügyét szolgálni,³ s remélvén, hogy ajánlkozása tényleg hasznos leszen, július elején ismét útnak indult Németország felé. A királyi család — melyet Linzben talált — nyájasan fogadta a már halottnak hitt ifjú olasz főurat, s mivel ügyét Hermann badeni örgróf is melegen felkarolta, rögtön Budára küldték, melyet Lotharingiai Károly hadteste jó reménységgel készült ostromolni, minthogy éppen akkor vert meg egy török sereget a közeli Ercsény határán.⁴ A megkerült rabot a főhadvezér menten bemutatta Starhemberg

iudex curiae-uramhoz és gróf Battyáni Christóf uraimékhoz ő kegyelmekhez, minekokáért minden rendektől ne csak személye respectusban vétessék, hanem minden helyen mind oda s mind visszajövet lizonyos kísérelket rendelvén melléje és szekereket adván alája, ahhoz illendő gazdálkodással is hozzája lenni ne terheltesse; várván másból jó akaratomat. (Eredetije a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 168. l.)

¹ Jelentése a császárhoz: Progetto per fortificare il fiume Rab. (Eredeti fogalmazványa ugyanott, az 53. k. 147—156. l.)

² Beliczay id. értekezése 23—25. l.

³ Ilyen előterjesztést tett május havában a hadi tanácsnak is, de ma ennek csak iktatói kivonata van meg a bécsi hadügyi levéltár HKR. 1684. Prot. Exp. fol. 234. alatt.

⁴ Ez az 1684 július 22-iki Erd melleti csata volt, melyben a lotharingiai herceg Musztafa pasa fölött teljes győzelmet aratott; Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika II. része (Budapest, 1897.) 248. l.

marsallnak, a bécsi hősnek, s közös megegyezéssel az aknaművek és erődítések vezetését bízták rá. Augusztus 4-ikén már részletes jelentést ír az ostromműveletekről (lásd II. sz. a.) és mindenre kiterjedő élénk szellemét jellemzi, hogy rendkívüli elfoglaltsága közepette is ráér megfigyelni műszereivel a puskaapor hatását és robbanó erejét, s nem csüggeszti annak látása, hogy a török hősiesen védi magát a várban s a keresztyén seregek iszonyút vesztenek.¹ A két Starhemberg már-már tehetetlenné vált a várbeliek kirohanásaival és ellenaknáival szemben, midőn megjött a bajor választó fejedelem 8000 főnyi csapata. De rohamuk sikere s győzelmük nem vala tartós, mert az ostromlókat, miként Marsigli (III. tudósításában) október elsején jelzi, az éhség, betegség megzavarta számításukban, a fővezérek közti egyenetlenség és rendszertelenségük reménységükben, úgy hogy november elején elvonultak a vár alól, akár csak az Izabella királynét ostromló Vells tábornok, másfél századdal azelőtt. Sőt miként akkor, most is azt hitték, hogy a várral hamarosan végeznek, s még maga Marsigli is azt írta, hogy tíz nap alatt bevehető! Lelkesítésnek megjárta ez Bécsben, hová betegen felment, de mikor a badeni örgróffal, a király rendeletére ismét Budára jött, hamar belátta, hogy az ostromot sikertelen lenne tovább folytatni s feloszlatta az egész hadat.

Az örgróffal Marsigli is Bécsbe vonult télire, s innen 1685 elején beható jelentésben számol be (IV. sz. a.) Medici Gastone toszkánai fejedelemnek a keresztyén csapatok kudarcának okairól; egy másik művében meg Lotharingiai Károly számára állította össze az ágyúk tökéletlenségéről szerzett tapasztalatait, minthogy természeti s természettani kísérletekkel mindig előszeretettel foglalkozott s különben is: a tüzéséget tartá a hadakozás lelkének.² S habár

¹ Battiamo Buda che si difende bravamente con danno nostro considerabile — írja Budáról 1684 augusztus 17-ikén; eredetije a bolognai Marsigli-íratok 53. k. 410. l.

² Mivel ez egyébként igen tanulságos jelentése csonkán maradt meg, csak jegyzetben közöljük:

Il longo assedio di Buda ha dato campo d'osservare più cose per il bon servizio di Sua Maestà Cesarea toccante varii mezzi e fra gli altri l'artiglieria, il maneggio della quale benchè non sii mio carico, ad ogni modo non ho volsuto tralasciare d'osservare ogni suo effetto, considerandola per l'anima della guerra; e tutto mi faccio lecito comunicare a V. A. Serma che verso di me assistita del solito compatimento potrà, con l'autorità del suo carico e con l'intelligenza tiene sopra tal arma, paragonare questi miei deboli ragionamenti con quelli degl' altri, che per obbligo della loro carica hanno dovuto più sovente di me intervenire dove il cannone d'ogni sorte operava.

L'artiglieria grossa di Sua M. Cesarea che ha servito nell' assedio di Buda, è stata del calibro di mezzo cartano, e di quarto di cartano con il solito sortimento di mortari, e nel fare il suo effetto d'aprire le breccie, e di gettar le bombe ha partorito quegli' inconvenienti andero esaminando, col farmi lecito d'applicarli alcuni remedii.

1°. In primo loco ho osservato una violenta ritirata sino a 12 piedi, che ha fatto sempre l'artiglieria, nonostante che i bombardieri gl'habbino posto il loro solito remedio. Un piede di vincolata

az ütegekkel neki a lefolyt hadjáratban semmi dolga nem volt, megfigyeléseit és javaslatait olyan helyeseknek találta a bécsi udvar, hogy alig épült fel lázzal járó betegségből, a hadi tanács elnöke az arzenálba rendelte s reá bízta az új ágyúk öntési munkálatai nehéz ellenőrzését. Ez az új munkakör igazán neki való volt. Marsigli tanult s tett is sokat az ágyúöntés terén, úgy hogy miként naplójában írja: az uralkodóháznak alig volt valaha jobb löfelszerelése, mint a milyen most készült.

Munkásságával annyira megnyerte az udvari hadi tanács bizalmát, hogy 1685 tavaszán ismét hazánkba rendelték, hogy megvizsgálja s kiegészítse a győri, visegrádi és esztergomi erődítéseket. Április végén indult e fontos szemleútjára,¹ egy hadi mérnök kíséretében,² mire aknamunkásokat küldtek utána.³ Marsigli Győr megerősítési költségeihez a pápa segélyét is megnyerni remélte annak bécsi követe Buonvisi biboros útján,⁴ s ügybuzgalmát méltányolván, kérésére⁵ a haditanács ezredesi rangra emelte,⁶ és látván munkáiról beküldött jelentéseit,⁷ sürgetésére⁸ junius elején kiutaltatta két év

quanto danno porti quando si tira in breccia è noto ad ogni bombardiere, e la proportione di tal danno, havendo comodo d'artiglieria per fare prove, non mi sarà difficile stabilirla.

2°. Facile era il riscaldamento quando sollecitamente si sbarava, con detrimento della forza del tiro a causa della rarefazione dei porri del metallo, dove l'impeto della polvere esala, e conseguentemente con danno del medesimo corpo del cannone, e massime alla parte della lumiera venendosi per la suddetta rarefazione ad intenerirsi per potere poi resistere al contrasto della polvere, che in tal caso supera la durezza del metallo, o facendo crepare il cannone, o rodendolo alla lumiera.

3°. Molti dei pezzi si sono resentiti alla gola, sito dove il cannone riceve tormento grande come parte, che sta infraposta al contrasto, che fa la palla nel sortire dal cannone a rompere il cilindro dell'aria ambiente per fare a se medema strada, et a quella quantità d'aria era rinchiusa nel nitro della polvere.

4°. Sono, le frequenti aperture si fanno nella lumiera, causate come ho detto da troppo riscaldamento e dalla forza della polvere nell'accendersi, e ne risultano molti danni, e massime quello dell'esalatione di bona parte di quella forza della polvere deve cacciare la palla.

(Marsigli sajátkezű fogalmazványa a bolognai Marsigli-íratok 53. k. 386/o. l.)

¹ A hadi tanács 1685 április 23-ikán rendeli Eszterházi János grófnak, hogy: Sollen dem Conte Marsigli die Fortificationes zu Raab, Komorn und Gran zu visitieren gestatten und ihn zu seiner Reis mit Convoy versehen. (A bécsi hadügyi levéltár HKR. 1685. Prot. Reg. fol. 211.)

² Másnap, 1685 április 24-ikén rendeli Burckhardnak, mit dem Marsigli nach Visegrád sich zu begeben, selben Ort in Augenschein zu nehmen, sich wieder anhero zu begeben und, wie besagter Posto ohne grose Unkosten am schleunigsten zu fortificieren sei, berichten. (Ugyanott, fol. 212.)

³ Rabatta sürgetésére 1685 május havában. (Ugyanott, Prot. Exp. fol. 269.)

⁴ A haditanács 1685 május 17-ikén értesíti Burkhardot, hogy: Der Conte Marsiglio habe mit den vom päpstlichen Nuntius zur Fortification von Gran zu disponieren. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 258.)

⁵ Marsigli beadványa a hadi tanácshoz 1685 május elején: um Oberstlieutenantstitel und Gage im Feld. (Ugyanott, Prot. Exp. fol. 286.)

⁶ A haditanács rendelete Marsiglihoz 1685 május 21-ikén: Wird ihm, bis sich eine Vacanz ereignet, der Obristlieutenants-Titel nebst der Gage ertheilet. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 263.)

⁷ Marsigli Esztergom és Visegrád állapotáró', 1685 junius elején. (Ugyanott, Prot. Exp. fol. 338.)

⁸ Marsigli um Bezahlung seiner in kaiserlichen Diensten ausgelegten 395 fl, dann Compensierung der bezahlten türkischen Kauzion. (Ugyanott, fol. 329.)

előtt tett költségeit,¹ s megtéríté neki azt a 600 zecchinot is, a melylyel magát a tatár fogságból megváltá.²

Befejezván feladatát Esztergomban — melynek raktárait is jól megtölté lőszerral — utána ment a főhadvezérnek Érsekújvár alá, minek elfoglalását tűzték ki az idei vállalat főczéljául. Itt Marsigli bámulatosságyességet tanusított azzal, hogy elvezette a várárok vizének egy részét s az ellenség folytonos ágyúzása közben három nap alatt egy kis földerődöt épített a várral átellenében, melyből a tüzelést az eddiginél sikeresebben végezheték, úgy hogy a török őrség (augusztus 19-ikén) kénytelen volt végre kapitulálni. Marsigli rohant be elsőnek a sokat ostromlott várba, hol egy lehulló kő úgy megsebesíté, hogy orrán száján vérezve zuhant a várárok nyakig érő vizébe. E sebesülés következményeül ismét hetekig tartó lázt kapott, melytől csak Bécsben szabadult végleg és soproni szállásán, hová századával telelni vezényelték. Innen aztán Székesfejérvár tanulmányozására küldték, azzal a szándékkal, hátha tél idején lehetne valamit ellene kezdeni. De az udvar s a szövetségesekek szeme előtt Budavár visszavétele lebegett végcélul s ezért a mint 1686-ban nyílt az idő, s lezajlottak a bécsűjhelyi udvari ünnepek, a meginduló új hadjáratban Marsiglit nevezték ki az ostromműveletek, illetve az erődítési munkálatok főfelügyelőjévé.³ Erre ő (felhasználva egy Budavárából kiszabadult katona adatait is) előterjesztést tett az ostrom módozatairól úgy az udvarnak, mint a Sopronban pihenő lotharingiai herczegnek, a ki vázlatai és térképei tanúságait annyira helyeseknek és becseseknek találta, hogy megtiltá neki, hogy azokról bárkinek is szóljon vagy írjon.⁴

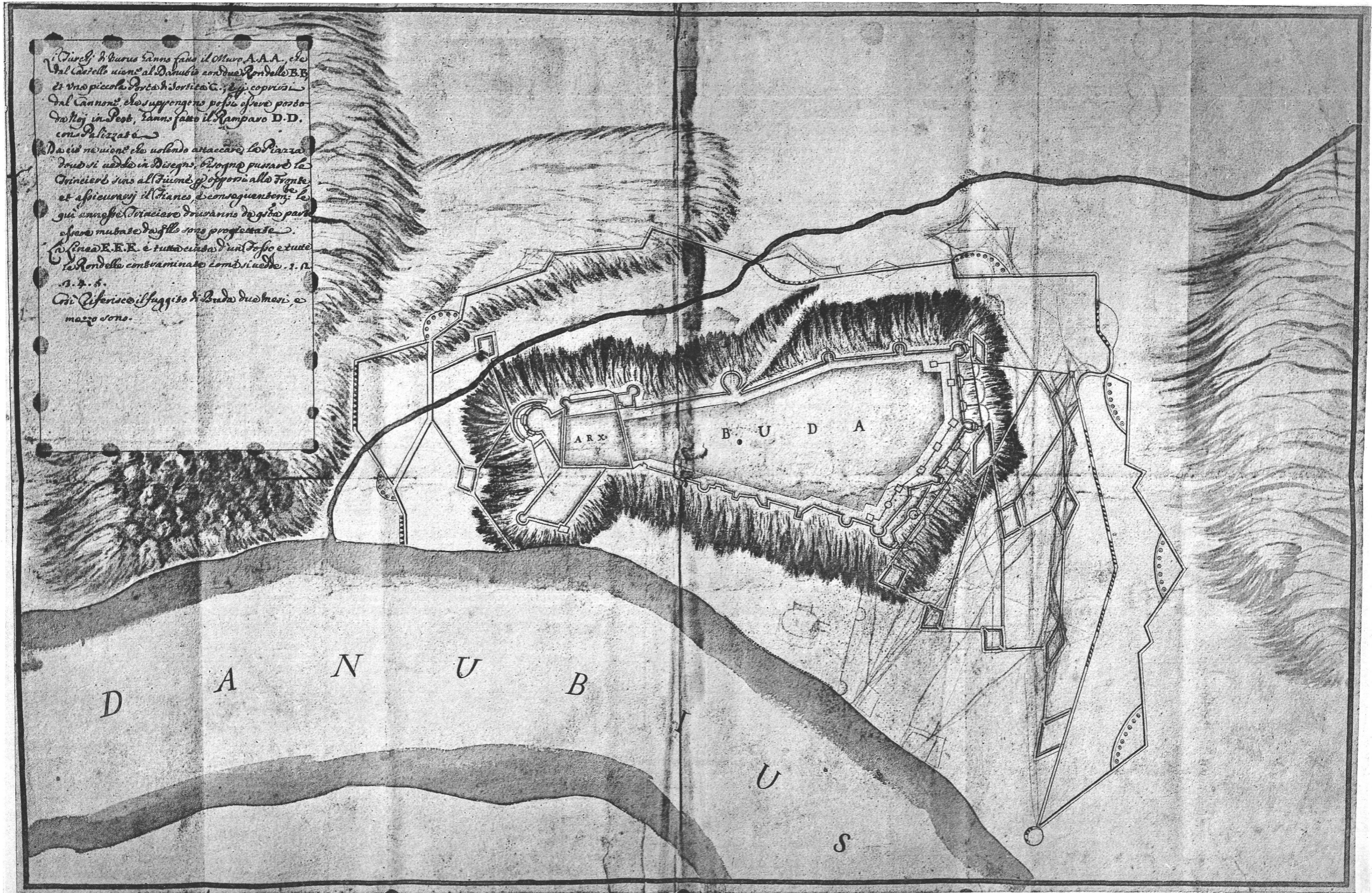
A főhadvezér május végén kerekedett fel seregével Esztergom felé. Marsigli postán követte, hanem Komáromban ismét leverte lábáról régi lázas betegsége, úgy hogy csak Visegrádon érhetette utól. De a mint Szent-Endre szigetét is elhaladva az ó-budai melegforrások körül tábort ütöttek, a lotharingiai herczeg és a bajor választó fejedelem közt nézeteltérés merült fel az ostrom megkezdésének mikéntje felől, mi nélkül Marsigli szerint: Buda legalább egy hónappal előbb és sokkal kevesebb vérontás nélkül került volna

¹ Hofkriegsrath an Marsigli, vom 5. Juni 1685: Receptisse auf seine drei Anbringen, wegen des Fortificationsbaues zu Gran, wegen Prätension vom 395 fl. noch von 1683, Beitrag wegen seiner Elibrierung hergegebenen 600 Zecchinen und wegen Hauptmannsgage. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 287.)

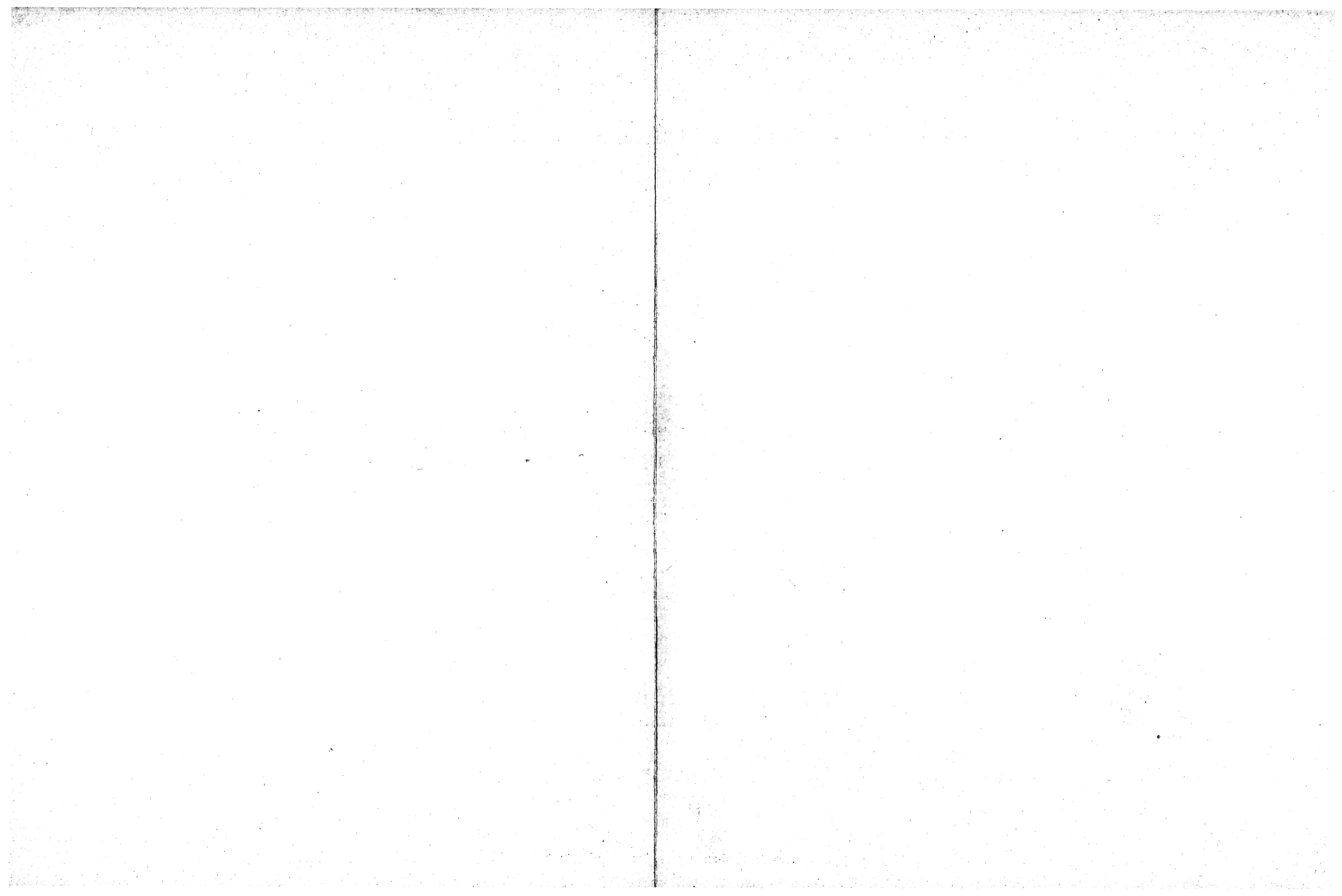
² Hofkriegsrath an die Hofkammer, vom 5. Juni 1685: Um dem Marsiglio die wegen Elibrierung seiner Person ausgelegten 600 Zecchinen zu refundieren. (Ugyanott, fol. 287.)

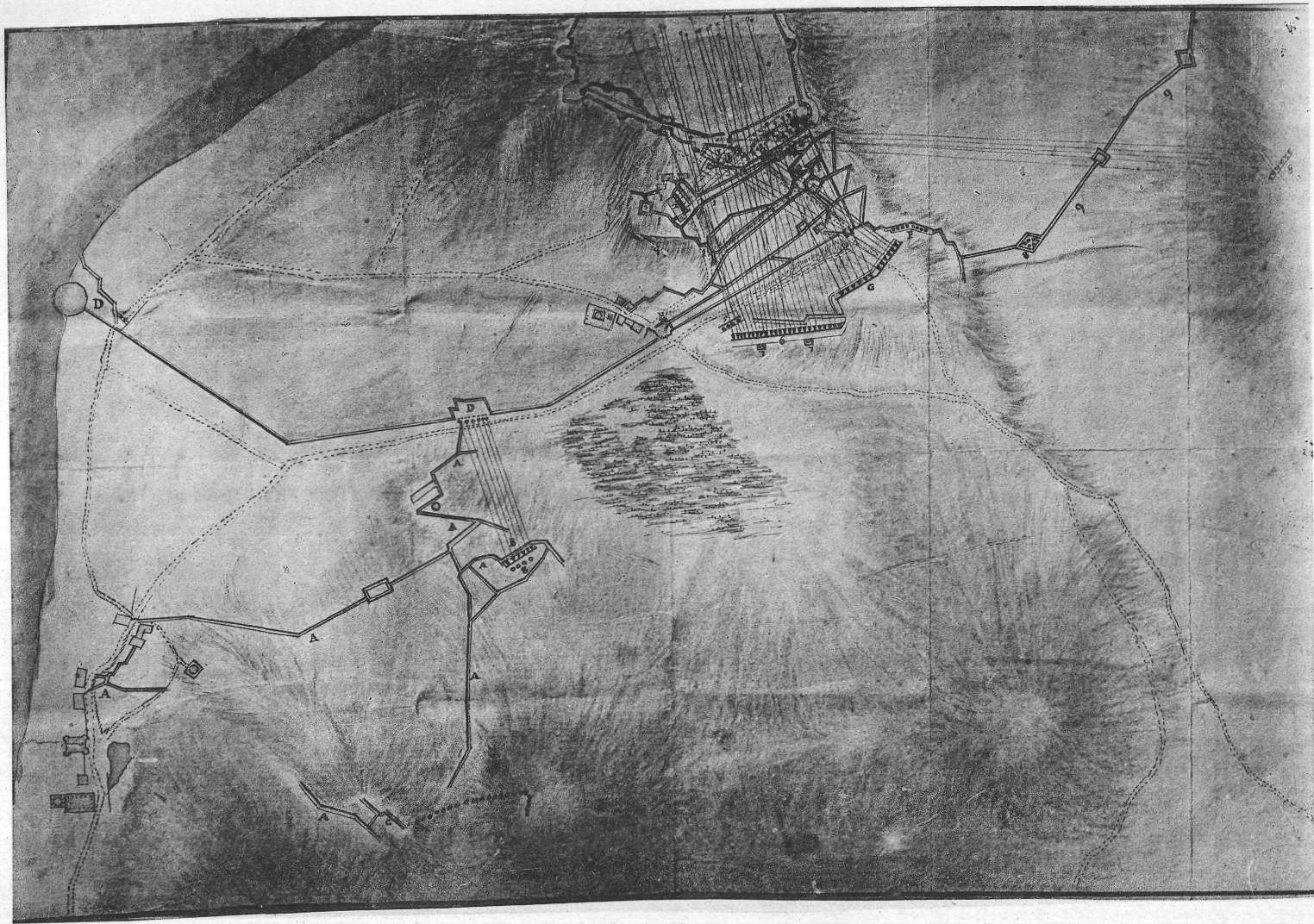
³ A haditanács 1686 május 4-iki rendelete szerint: werden dem Conte Marsigli als Inspector über die Feldarbeiten als Besoldung monatlich 150 fl. ausgeworfen. (Ugyanott, Prot. Reg. fol. 128.)

⁴ Mellékeltten közöljük egyik ilyen budai térképét, melyről, sajnos, hiányoznak az érdekes jelmagyarázatnak megfelelő betűk; ezek helye azonban a leírás és a másik két térkép segítségével elég pontosan meghatározhatók.

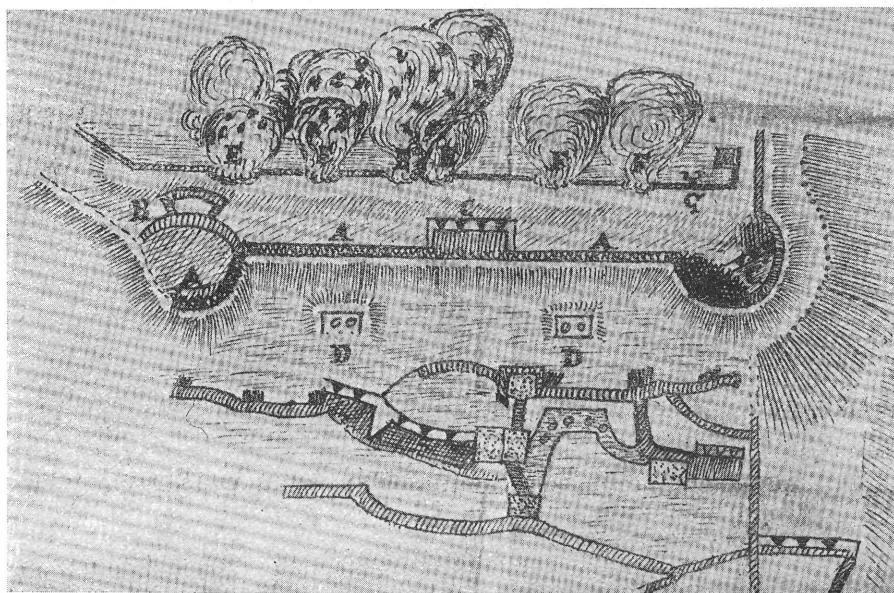
BUDA VÁRA ÉS 1686-IKI OSTOM-MŰVELETEINEK TÉRKÉPE.

BUDAVÁR 1686 JUNIUS 17-IKI OSTROMÁNAK TÉRRAJZA.

a keresztyének kezébe. Am azért a hadjárat mégis szerencsésen indult, mert a bajor választó fejedelem június 17-ikén elfoglalta Pestet, a lotharingiai herceg meg a budai vízivárost kezdte lőni s ellenaknázni, a mit Marsigli háromnapi folytonos munkával kémlt és eszelt ki. Az ő terve szerint állították hát fel az ütegeket és csapatokat, miként azt mellékelt finom térkép-vázlatán láthatjuk,¹ s készítették az aknákat, rajzai szerint.

Egy budai robbanó akna Marsigli-féle rajza, 1686 július elejéről.

Jelmagyarázata: A, A, A, A Trincieramento fatto sopra la breccia. B Posto avanzato sul bordo del fosso della seconda muraglia. C, C Batterie fatte sopra la breccia. D, D Batterie de' sortari. E, E, E, E Mine saltate con gran effetto li 29. del caduto. F, F Mine fatte hoggi con effetto. G Mina preparata che fra 3 o 4 hore saltará. (Al primo del mese era già saltata felicemente.)

E foglalkozásával Marsigli egészen elemében volt. Napestig az aknában és sánczokban járkált, s maga vezette a robbantásokat, úgy hogy mindenkit bámulatba ejtett kitartásával és merészségével. Meg is adta az árát, mert midőn (június 24-ikén) a főrohamot intézték a víziváros bástyája ellen s Marsigli épp azt mérgette, hogy mily távolságra esik a várfal a kiásott futóárokhoz, egy kartácsolvés összetörte jobb karját,² annyira, hogy halál-

¹ Marsigli e térképe magyarázatát ld. a képek jegyzékében.

² Erről három jelentés is olvasható a bécsi hadügyi levéltár Feldakten 1686, Türkenkrieg 13/10, 12 és 40. sz. a. iratában.

híre ment az udvarba, hol mindenki megsiratta, a ki csak ismerte.¹ De szívós természete daczolt a halállal s az orvosok úgy helyreállították, hogy két hét múlva már újra birt dolgozni, legalább fejével, mire nagy szükség volt, mert a főhadvezér napról-napra kikérte tanácsát a felmerült nehezebb tereptani kérdésekben; ámbár ekkor már úgyszólván közkézen forogtak a várról és ostromműveletekről készített pontos térképei és vázlatai.

A július 27-iki nevezetes roham s az addigi ostrommunkálatok hű képét is csupán az ő gondos vízfestésű térképéből ismerjük, úgy a mint sátrában begyógyult kezével Buonvisi bíboros pápai nuntius, illetve a vatikáni udvar számára elkészíté.²

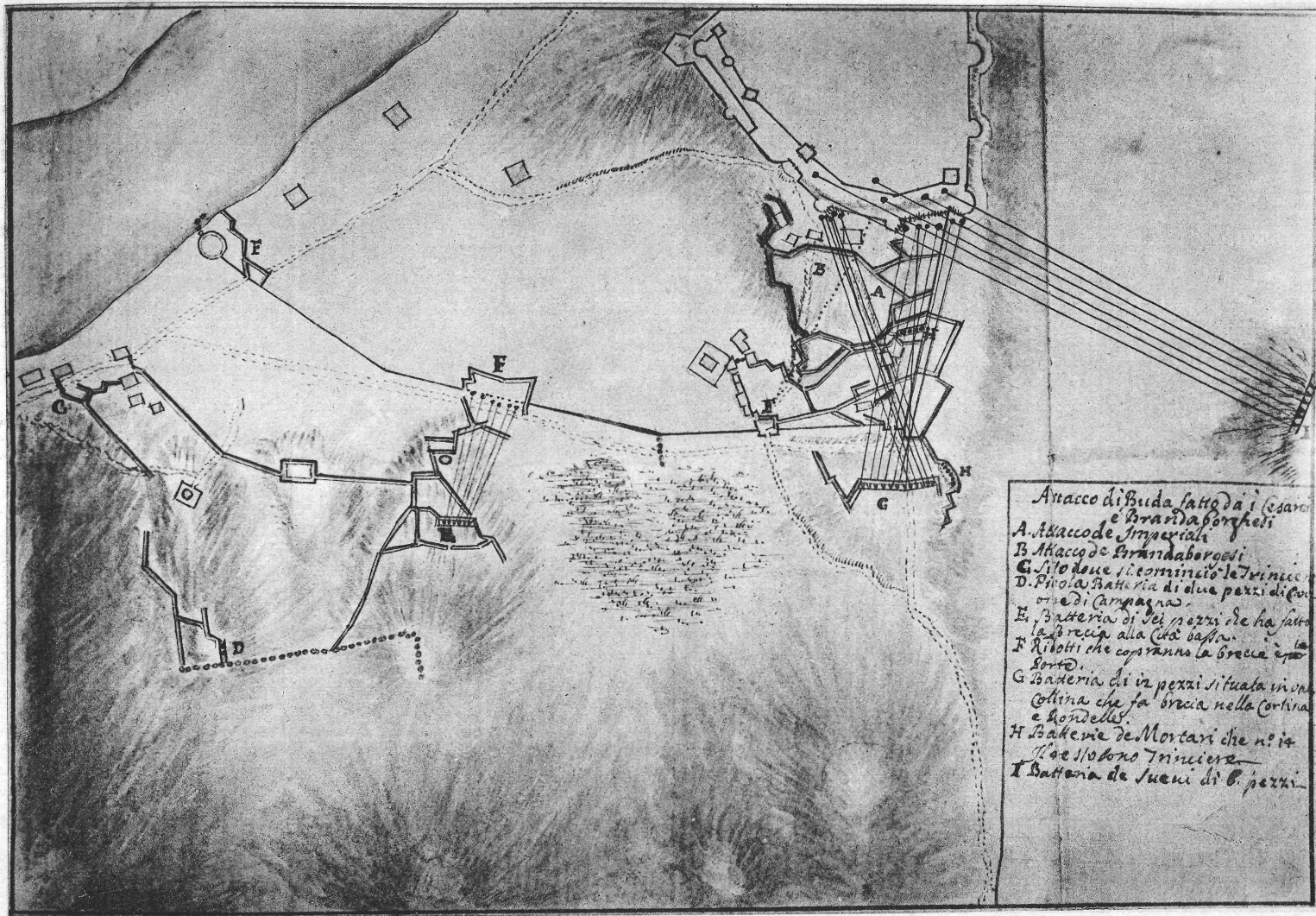
Marsigli összes íratai s térképei közt legértékesebbek azonban — s a maguk nemében páratlanok — azok, melyeket Buda szerencsés bevétele (azaz 1686 szeptember 2-ika) után Corvinákat keresve tollal kezében készített a még füstölgő városban.³ Ilyen mindjárt az, melyben — magához vevén néhány budai törököt — összeírja a bejárt vár épületeit, templomait és fürdőit, megczirkálja a bástyákat és falakat, s lelkiismeretesen lejegyzí miként nevezték őket a másfél százados török uralom idején, s minek mi volt rendeltetése. S hogy egymagában e (V. sz. a. közölt) jegyzéke vagy leltára mily fontos, kitünhetik abból, hogy pl. a budai mecsetek közül eddigelé (az egész vonatkozó irodalom adatai alapján) mindössze tizenkettőről tudunk valamit,⁴ míg Marsigli huszonháromat sorol fel. De leírja ám: a kilencz melegfürdőt, melyeknek fényét nem győzi dícsérni, a Mátyás király palotájában épen maradt fegyvertárt, a lőporos raktárakat, a jégvermeket, melyekből nyáron vallás- és nemzetiség-különbség nélkül naponta kétszer mindenki kapott jeget, a kapukat, hol a vándor jégbehűtött vízzel olthatta szomját, s a népkonyhát, honnan minden péntek (vagyis a törökök vasárnapja) estéjén a város szegényei s az útasok czipót, rizst és gyertyát kaphattak ingyen, a pompás szőlőket s gyümölcsösöket, a 22 sütőházat, a kaszárnyákat, a lőporostornyokat, a főmecsethez ragasztott nagy kőiskolát, valamint a Buda körül

¹ Il conte Luigi Ferdinando Marsigli — írja erről Buonvisi Bécsből, 1686 június 30-ikán — è stato ferito mortalmente alla trinciera sotto Buda, e vienc compatito per le sue coraggiose operazioni. (Fraknoi: Buonvisi bibornok bécsi nuntius jelentései 119. l.) Cornaro velencezi követ meg így ír róla Laxenburgból, ugyanaznap: In queste attioni non sono rimasti morti che sei soldati et il Signor Marsigli che comandava nelle trinciere, colpito da moschettata nel braccio; Bubicz Zsigmond: Cornaro Frigyes velencezi követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről (Budapest, 1891.) 13. l.

² Terjedelme 23 × 34 cm. Czime: Pianta dell' assedio di Buda dalla parte dei Cesarei e Brandeburgesi sino alli 17 di Luglio 1686. Ez is ó-naptár szerinti s így július 27-ikére értendő; található a római vatikáni levéltár «Nunziatura di Germania» cz. osztálya 212. kötetében.

³ Ezt megkapóan jellemzi *Fantuzzi*, Beliczay id. m. 29—32. l.

⁴ Ismertetve Némethy Lajos «Török mecsetek Budán» cz. kis munkája (Budapest, 1878.) 5—95. l.

A CSÁSZÁRI ÉS BRANDENBURGI HADAK 1686 JULIUS 27-IKI BUDAI OSTROMA.

fekvő négy török kolostort, s köztük Gül babáét,¹ melyben rendesen hatvan világtól visszavonult «barát» lakott. És teszi ezt oly pontossággal, hogy leírásai a — negyedszázaddal előtte, 1663-ban Budán járt — török Evlia Cselebi adatait² nemcsak kiegészítik, de sok helyen beszédesebbek, sőt alaposabbak is, mint azt mérnök-embertől várhatjuk is.

Mindezt két nagy terjedelmű török térképen is bemutatja, elhelyezi, melyeket kicsinyítve fénynyomatban közlünk (VI. sz. a.) dr. Karácson Imre átírása, fordítása és magyarázó jegyzetei kíséretében; szíves közreműködését ezúton is hálásan köszönnénk. Hogy pedig a térképeken olvasható sok név még áttekinthetőbb s tájékozódásunk a török Budában — mondhatnók: Ósbudavárban — még biztosabb legyen, bemutatjuk egy másik olasz szemtanú rajzáról készült egykorú nápolyi rézmetszet képét is,³ mely irodalmunkban teljesen ismeretlen, holott éppen a török uralom történetére nélkülözhetetlen fontosságú s kétszeresen becses, minthogy függélyes rajzban érzékelteti azt, a mit Marsigli leír. Olasz tudósunk azonban betetézte munkásságát azzal, hogy felmérte s megvizsgálta a várfalakat, bástyákat és házakat, s mikor aztán ismét Bécsbe jutott, október folyamán két emlékiratot terjesztett a király és a haditanács elé arról: miként lehetne (VII. sz. írata szerint) helyreállítani s azután (a VIII. számú alapján) újra felépíteni Budavárát? Sajnos egyik sem történt úgy, miként ő tervezte, s nem is az ő felügyelete mellett, de a költségvetés adatait haszonnal tanulmányozhatja mindenki, a ki Buda régi helyrajzával foglalkozik s nem nélkülözheti senki, a ki — bár csak a történelem lapjain — alapjából akarná felépíteni. Hiszen Buda 1686-iki eddig ismert térrajzai: vagy későbbi rekonstrukciók,⁴ vagy pedig tisztán hadi szempontból készültek, mint pl. Fontanáé⁵ és Juvignyé,⁶ melyek épp ezért hiányosak, a létezett állapotot egész teljességében nem tüntetik fel s Marsigli felvételeinél talán kevésbé pontosak, teljesekek is.

¹ A maig fennmaradt török mecsetre vonatkozó ismereteinket szorgalmasan összeállította «Gül-baba türbéje» czímen Némethy id. m. 77—95. l.

² Evlia Cselebi török világutazó magyarországi útazásai. 1660—1664. Fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Karácsonyi Imre. Kiadta a M. Tud. Akadémia; Budapest, 1904. — Buda és Pest leírását a kötet 217—260. l. találjuk.

³ Magliar András e 24×33 cm. nagyságú rézmetszetét (melyet főleg 51 pontból álló jelmagyarázata s a tornyok és templomok török neveinek jegyzéke tesz becsessé) Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri «Viaggi per Europa» első kiadása II. k. (Nápoly 1704.) 150. lapjához mellékelten találtuk meg, s bővebben Gemelli budai jelentései kapcsán fogjuk egyebütt ismertetni.

⁴ Ilyenek a dr. Károlyi Árpád «Buda és Pest visszavívása 1686-ban» czimű művéhez mellékelten s nagy tanulmány alapján rajzolt kitűnő térképek.

⁵ Mellékelve *Bubics* id. m. 321. lapjához.

⁶ Kiadva dr. Zieglauer Ferdinánd «Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686» czimű művéhez (Innsbruck, 1886.) mellékelten.

Marsigli e kéziratban maradt fölvételeit és leírásait érdekesen egészítik ki azonban azok az apró hadtörténeti följegyzései Budavár ostromairól és a törökök védelmi taktikájáról, melyek magyarázó rajzaival együtt halála után a török birodalom hadi állapotáról írt két kötetes munkája¹ második részében jelentek meg szétszórta. Ezért közöljük ritka művéből itt utolsóul (IX. sz. a.) e munkánk végén, minthogy nélkülök csonka lenne Marsigli jelentéseinek sorozata és homályos Budavár ostromairól s visszavivásáról nyert képünk, melyet az ő fáradhatatlan szellemének és lankadatlan szorgalmának köszönhetünk.

III.

Ennyit tartottam szükségesnek elmondani bevezetésül Marsigli itt bemutatott magyar vonatkozású írataihoz,² mivel úgylát mindegyikhez kivonatot készítettem s jegyzeteket fűztem. Beltartalmuk és értékük szembeszökő, s történetünk elsőrendű forrásaként kell ezentúl használnunk s idéznünk, valahányszor Buda visszafoglalásáról, illetve régi alakjáról és helyrajzáról esik szó. Nagy gyönyörűséggel kutattam s gyűjtöttem őket össze és boldog vagyok, hogy most — annyi sok év vágyakozása után — mindenki számára hozzáférhetőkké válnak. Hálásan köszönöm azért ezúton is a székesfőváros megtisztelő bizalmát, mely ezt nekem lehetővé tette, valamint dr. *Frali* Lajos, a bolognai egyetemi könyvtár aligazgatója szivességét, hogy a másolásban, Marsigli rossz írású fogalmazványai kibetűzésében segédkezett, *Presutti* Domonkos úrét, hogy az iratok sajtó alá rendezésében támogatott, úgy szintén *Langer* János úrét, ki a bécsi hadügyi levéltárból küldött adatokkal bővíté munkámat.³

Nagy kár, hogy Marsigli Budát érdeklő írataiból több nem maradt reánk, de azzal is, a mit itt négy levéltárból adunk, hazánk első rangú ismeretelői közé jutott, kik közt eddigelé csupán a Dunáról írt későbbi nagy munkájáért⁴ tiszteltük.

¹ Olasz és francia párhuzamos szöveggel jelent meg Hágában 1732-ben «Stato militare dell' imperio ottomanno» czimen, két ívrétű kötetben. — A mit belőle itt közlünk, megolvasható a II. kötet: 124, 148, 151, 154 és 157. lapjain.

² Egyéb íratai magyar vonatkozásainak teljes jegyzékét a «Magyar Könyvszemle» 1906. évi folyamában közöltem.

³ Innen különben eredeti Marsigli-jelentést is adhattunk volna, ha a mult század ötvenes éveiben tudatlan módon végzett selejtezés meg nem foszt tőlük.

⁴ Ez 1726-ban kiadott «Danubius Pannonico-Mysicus» cz. hatkötetes nagy művének a budai hőforrásokról szóló részét alább közöljük a 37. lapon.

L'arte e la natura non assistono punto l'importanza di tal piazza in forma tale, che i Turchi non si possono compromettere d'una valida difesa, se non supplire a forza di trinciere, di ca[ve]rne, dove la natura ha mancato, dove il loro disprezzo et ignoranza hanno tralasciato, negligendo gli aiuti dell'arte.

Buda a tramontana su la ripa del fiume siede quasi in perfetta pianura: a mezzodi posa in una collina, che nella di lei eminenza tiene a cavaliere di se il castello e l'antico palazzo del Re Mathias: a ponente una pianura notata A.A.A.A. con le due colline B. C. e tal pianura è capace di formar trinciere da unire al muro della città, non essendovi nè fortificationi esteriori, nè fosso, nè cosa veruna, che ritardar possa i progressi di Vra Altezza. La collina B. è capace di valida battera per aprir il muro della città e tormentare quella parte del castello, che gli sta in faccia. Da levante tiene un monte¹ segnato D. che sopra della di lui cima ha una fabrica, che appare in forma di torre, e le sue falde stanno coperte d'alberi; e qui si possono erigere in alcuni siti batterie orizzontali, alla città et a cavaliere della medesima, secondo che più o meno si vorrà alzare verso la cima del monte. Da tramontana la città ha una pendenza di terra o di collina, che termina nella pianura E. E. E. E., qual pianura si slarga con terreni lavorativi ai monti F. F. F. Il castello si trova a cavaliere della piazza, et anco di Pest: vantaggio, che pare dovesse indurre prima l'acquisto di Buda e poi quello di Pest col supposto, che li due ponti di comunicazione sopra il Danubio fra Pest e Buda si potessero o tagliare, o abbruciare.

Per dimostrare all' Altezza Vra l'arte con la quale è fabricata questa piazza, sarebbe stato necessario il trasmetterli una pianta esatta della medesima; ma la conditione miserabile di schiavo, il raccordarmi d'haver veduta tal pianta nel gabinetto di Vra Altezza Serma fra i scritti del Montecuccoli,² l'haver conosciuto che Buda ha i muri di grossezza senz' alcuna difesa, senza terrapieni, parapetti, fosse et altre fortificationi, soite a tenersi e praticarsi persicurezza delle città; perciò m'applicai solo, nelle congiunture ero condannato a portar acqua del Danubio, ad osservare i disavvantaggi ch' ha, et il sito vantaggioso per chi l' ha da espugnare, ma non però per chi l'ha da difendere.

Di Pest posso poco dire all' Altezza Vra, mentre il Turco che mi teneva schiavo mai mi permise il passare i ponti del Danubio; e per quello potei osservare, nell'arte corre pari imperfettione di Buda: e per la natura ha la qualità di risiedere come in piano, et è comandata da Buda.

Le habitationi o case la maggior parte sono coperte di legname, li muri composti di malta con pietre mal cotte o con vinchii ad uso di gradicio, e la malta tutta si trova mista di paglia, póstali nell' impasto: esca appunto a quei fuechi li potranno esser gettati con li mortari, arma tanto temuta da Turchi, et ch' è stata quella, che nel loro campo sotto Vienna unitamente con le granate ha fatta la maggior strage.

¹ Vagyis a Gellértheyy.

² Az 1680 október 16-án elhunyt Montecuccoli Rajmond hg. íráit Veltze százados ismertette legterjedelmesebben, s ebből látjuk, hogy Buda id. térképe maig is meg van (egy másikkal együtt) Montecuccoli «Della guerra col Turco in Ungheria» című kézirati művében, a bécsi hadügyi levéltárban; lásd a Mittheilungen des k. und k. Kriegs-Archives 1898-iki 10. kötete 206. lapját.

Di là dal monte *D.* caminando verso levante, si trova una pianura di più d'un miglio in circa per ogni parte, dove i Turchi fanno il loro rendezvous, e vi si accamparono appunto, quando di sotto Vienna fuggirono. E tal pianura cinta da monticelli non si è ch' un angustissimo esito alla ripa del Danubio per incaminarsi alla volta d' Eszék,¹ e sarebbe facile il chiuderlo, quando dall' occasioni e dal prudente valore di Vra Altezza Serma fosse stimato necessario.

Quest' è quanto in succinto mi è stato permesso osservare della situazione di Buda, rimettendomi alla viva voce a più diffusamente rispondere all' istanze di Vra Altezza, che da altre parti suppongo sarà stata informata di tutto quello ho rappresentato; e di quel di più si dice i Turchi hora fabricano, che a mio giudizio di poco conto sarà per la loro inespertezza, e per la naturalezza del sito difficile a ben fortificarsi, se non con studio, e lungo tempo.

Venetia, 22 Aprile 1684.

Luigi Ferdinando Conte Marsigli.

Kivül Marsigli kezével: Copia d'una lettera scritta al Duca di Lorena, ritornato dalla mia schiavitù.

(Egykorú másolata a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 214--218. lapján; s ebben Marsigli átjavítván a címzéseket «Maestà Vostra»-ra, két hónap múlva, 1684 június 28-ikán Lipót császárhoz intézett «Narratio de processu belli contra Turcas» című terjedelmes jelentésébe is bele foglalta, mely a karlsruhei állami levéltárban, s ennek 88 lapnyi másolata pedig a bécsi hadügyi levéltár F. A. 1684. Türkenkriege 6/28 jelzése alatt maradt fenn.)

¹ Irva olaszosan: Ossek.

II.

A Budavár alatti ostromműveletek.

(Marsigli Budáról, 1684 aug. 4-ikén Hermann badeni őrgrófhoz, a haditanács elnökéhez.)

A Budát ostromló seregek elhelyezése a vár körüli völgyekben. — A két Starhemberg két ostromrohama, melyeknek eredménye a várfal «újváros» felőli egy részének bedőlése; miután az ütegek három nyílást törtek rajta. Sikert azonban a nagy aknától remélnek, melyen szorgalmasan dolgoznak. — Marsigli az előbbi napon vizsgálta meg, s úgy találta, hogy két katlana négyezer font puskaport képes befogadni. — Az ifjú Starhemberg folytatja az ostromot, de előnyös lenne elvenni az ellenségtől a vizet, vagyis elállani azt a helyet, a honnan a Dunából merítik. — Ezzel nagy zavarba jutnának a várban, melynek parancsnokairól, őrségéről és lakosairól Marsigli török foglyoktól kapott biztos adatokat; arról is értesítvén, hogy a zsidók is segítenek a töröknek a védelemben, főleg az ágyúk körül. — A nagy aknát az éjjel óhajtják felrobbantani, s ettől várják a sikert, minthogy Budavára nincs úgy építve, mint más vár és falaival másként nem bírnak. — Magáról panaszkodva, említi Marsigli, hogy itt még semmi biztos állása és foglalkozása nincsen, s kéri az őrgróft, mint a haditanács elnökét, hogy adasson neki ezredesi rangot s bizza reá az erődítési munkálatok vezetését. — Elvállalná az esztergomi és visegrádi őrség vezetését is, mely állásában gyógyíthatni is inkább tudná magát, hogy a jövő évi hadjáratban teljesen helyreállott egészséggel szolgálhassa ő Felségét, I. Lipótot.

Serenissimo Principe.

Avevo determinato differire questa dimostrazione d'ossequio a V. A. Serma fintanto che fosse stato terminato l'assedio corrente di Buda; ma il Sermo principe Luigi¹ col mostrarmi sicura occasione, mi sollecita a ragguagliarlo del passato fin' all' hora, regolando il tutto coi termini proprii dell' arte.

V. A. dunque riguardi su quella pianta di Buda, mi mostrò, che comprenderà primo come l'armata si trova accampata in più valli fatte dalli narratili alla viva voce monti, che cingono Buda; et da una parte, essendosi troppo il campo slargato, il cannone ha fatto tanto danno che ha bisognato oggi lo restringono. Dopo stabilita la linea dell' accenato scampamento, si sono cominciati due attacchi guidati d'ambi i fratelli Starhemberg,² il primo nel castello dalla parte opposta alla città nuova, che già subito si rese, come gli è noto, e si sono valsi del vantaggio del monte, che dimostrarai a V. A. Serma non

¹ Vagyis: Badeni Lajos őrgróf.

² T. i. Starhemberg Ernő Rüdiger gróf miniszter és unokaöccse: Starhemberg Guido, ki az ostromlásban támogatta.

solo per proprio all' attacco, ma anche per l'unico sito da fabricarvi un forte in tempo opportuno, avendosi dopo due linee alzate le batterie, che hanno aperte le tre breccie, come appare nel qui annesso disegno,¹ e sempre si è andato continuando con linee per lo più infilate, anguste, interrotte e senza piazze d'armi per sostenere non solo le linee, ma ancora le batterie et il minatore che avanti-ieri fu in pericolo et per miracolo di Dio non conosciuto dai Turchi nella sortita; et a questa parte il Sermo principe Luigi propose un aggiustato ripiego d'assicurare il tutto con situare alcuni dragoni contro la porta solita alla sortita et procurare che i ridotti s' unischino alle linee per quanto mai è possibile, essendo questa parte delle comunicazioni o negletta o non intesa con discapito dell' infanteria.

Succede poi il ragguaglio delle breccie, che come ho detto sono tre, dall' inimico chiuse con rid'cole palizzate e che, quando fossero un poco rassettate dalla nostra zappa, si potrebbero montare; ma s'attende l'effetto della gran mina et poi abbiamo un fianco che ancora sussiste, benchè non capace di cannone, almeno di moschetti, sicome pare una falsa braga, che si sarebbe potuto rovinare con una più bassa batteria, ma mai si è voluto fare, et la ragione forse sarà stata preveduta da chi intende il tutto per mutare la massima di rompere le coperte a moschettieri. La breccia che sia propria per alloggiare sarà quella della rondella, et le altre due potranno servire per diversione, mentre nella medesima rondella avremo campo d'alloggiarci e sito sicuro per ragione della figura sferica.

La mina grande fu da me ieri visitata per comando del duca² e la ritrovai della forma e lunghezza vedrà qui in disegno, consigliando che sia meglio il passare un poco il muro a riguardo che la breccia ha rimosso il terreno et ivi la mina non opererebbe con tanta forza; et intesi appunto che eravamo sotto la batteria del Turco che nello sparare estingueva tutti i lumi. Tentai con l'acqua, e con fili d'osservare se il Turco travagliava, ma non vi fu alcuno minimo inditio che me ne potesse far dubitare. I due tornelli saranno capaci di 4 mila libbre di polvere, e tutta la galleria dovrebbe essere murata con pietre e non con wasen, come altri vorrebbero e ne vedranno la differenza a nostro danno bastandomi d'averlo detto.

L' attacco guidato dal giovine Starhemberg nell' esecuzione et nella direzione del maresciale sta meno avanzato dell'altro et per le linee et per la breccia, et per il minatore: che tutto andrò forse oggi a visitare, avendomi stabilito d'andare agli attacchi quando solo sia comandato per più ragioni e so bene che questo aveva il medesimo vantaggio d'essere infilato, che poi si è corretto con più traverse.

Le bombe quì fra noi sono poco praticate, ancorchè il danno all'inimico fosse considerabile, attribuendosi tutto all'inesperienza dei bombisti, che gettano fuori di misura le medesime.

Vi corre un altro vantaggio a noi che si è negletto, che è quello di levare all' inimico l'acqua, che solo puole avere dal Danubio, cosa da me asserita per sicuro secondo

¹ Ez a vázlatrajz hiányzik.

² Érti Lotharingiai Károly herczeget.

conobbi nel tempo della mia schiavitù et di nuovo confermata da più prigioni che io interrogai col beneficio della lingua Turca; et m'asserivano che non vi erano più di 2500 Gianizzeri, 2600 cavalli con 16,000 abitanti et che tutto stava sotto il comando di Kara Mehemed Ibraim pascià, huomo esperto per la cavalleria e partite, essendo stato quello conduceva l'anno passato i Tartari alle scorrerie in Austria; e l'altro comandante è Seitan Ibraim pascià più intendente dell'infanteria; che gli Ebrej si difendevano acutamente e che maneggiavano fortemente il cannone molto ben appuntato dove vogliono.

In fine, Ser^{mo} principe, siamo sotto ad una piazza che non ha strada coperta, palizzato, fossi, rivellini, balluardi perfetti, ma un semplice muro disposto irregolarmente, e perciò stentiamo tanto contro ogni mia credenza; ma Dio salvi la causa: s'attenderà l'esito della mina che si dovrà caricare questa notte, dispiacendoci che il minatore principale che è quel Italiano si trova fortemente ammalato, secondo mi fece hieri sapere, perchè gli mandassi medicamenti.

Io qui mi trovo ancora senza impiego positivo, non vedendo risoluzione, quando ha bisogno perder le mie cariche con la libertà medesima; et hieri facendone doglianze col Ser^{mo} principe Luigi e mostrandogli il bisogno, tengo di mediocre fatica, anche consigliato dal marescial Caprara,¹ risolsi di fare istanza che V. A. Ser^{ma} procuri di darmi un comando in uno di questi luoghi di conquista con titolo o di tenente-colonello o sergente-maggiore, acciò possi comandare la guarnigione et in un medesimo tempo fare fabricar fortificationi secondo mi fosse comandato, mentre io pure manderei non solo le proposte per le fortificationi et anche di avere i mezzi senza spesa della corte, sapendo più modi praticati per le contributioni dei villaggi, et inclinerei a Strigonia, ponendogli in consideratione che da Strigonia potrei assistere anche a Visegrádo, loco molto ben conosciuto da V. A. Ser^{ma} come l'isola di Sant'Andrea; et havendone parlato, trovai tutta la generalità qui uniforme d'opinion a V. Altezza. In tal comando meriterei nel servizio di Sua Maestà Cesarea e potrei curarmi affatto col trattenermi appresso di me un chirurgo et per la ventura campagna potrei sano sortire. V. A. Ser^{ma} come il Ser^{mo} principe Luigi hanno bastante amore per me da intender le mie ragioni per ogni conto, et perciò a loro mi rapporto per poter essere animato a servire Sua Maestà Cesarea, et per fine profondamente inchinandomegli, resto

Di Vostra Altezza Serenissima

umilissimo, devotissimo et obbligatissimo servitore

Dal campo Cesareo, li 4 Agosto 1684.

Luigi Ferdinando Conte Marsigli mpr.

(Eredetije a karlsruhei állam-levéltár Kriegssache 1684 No. 161. jelzése alatt.)

¹ Teljes neve: Caprara Aeneas.

III.

A bajor csapatok rohama Budavár ellen.

(Marsigli tudósítása Budáról, 1684 október elsején Hermann badeni őrgrófhoz.)

Az ifjú Starhemberg meghiúsult rohamáról, a törökök ellenaknái miatt. — A bajorok megérkezése és rohama, mely eleinte szintén nem sikerült, minthogy az ellenfél elállotta 400 lovassal a szűk «Szent Pál völgye» bejáratát, míg aztán a *Caprara* és *Pálffy*-ezredek el nem zárták. — Így jó eredmény várható az ostromtól, ha az éhség meg nem zavarja számításukban. — Egyebekben is nagy szükségét szenvednek, és siralmas annak látása is, hogy immár három hónapot vesztegelnek tétlenül a vár körül. — S ez amennyire sajnálatos a császárra nézve, annyira kellemetlen Marsiglira magára, mert állandóan szemére hányhatják gúnyosan, hogy ő is azok közt volt, kik azt ígérték, hogy Budavára tíz nap alatt bevehető. — Az elmúlt napokban járt különben Szent-Endre szigetén, megfigyeléseket téve rajta, mikről élő szóval bővebben fog jelentést tenni, a mint az udvarba jut; a mi kívánatos, hogy mielőbb meglehessen, minthogy egészségi állapota igen megkívánja, s ekkorra reméli kinevezetési ügyének eldöntését.

Serenissimo Principe.

Fino ad hora ho praticato silentio con V. A. Serma, mentre l'uscire da questo era un entrare in discorsi poco grati per riferire lo stato di questo benedetto assedio di Buda, et perciò V. A. Serma dovrà avermi per iscusato, come già dissi al Sermo principe Luigi, che per essere io stato occupato sono molti giorni non l'ho riverito alla sua tenda.

Già sa V. A. Serma che il primo attacco nella rondella fatto dal giovine Starhemberg è perduto a riguardo che l'inimico ci aveva tutto contraminato; et benchè questa fosse la parte dove bisognava porre quegli sforzi abbiamo posto nell' altro attacco della gran rondella comandato dal marescial Starhemberg, è stato necessario guarnire le linee et non progredire d'avantaggio, come poi siamo stati necessitati fare anche nel primario attacco alla gran rondella con l'ultima sortita gli hanno fatto i Turchi, soprascacciando i nostri et abbruciando tutte le linee fatte di sole fascine. Esco dal fuoco, ma questo forse è stato nostro vantaggio perchè abbiamo levato all' inimico la facilità d'ammazzarci, et senza di questo mai era possibile ridurre quella breccia capace d'assalto per più ragioni che vogliono la viva voce. L'arrivo dei Bavaresi ¹ è stato causa del nuovo attacco al castello, sito il più facile a salire et senza difesa, et comodo per unirle con la trinciera cominciata per levargli l'acqua, cosa che sarebbe stata più utile quando s'avesse dal principio cominciato, come molti esortavano. Questo attacco dei Bavaresi è stato immobile per alcuni giorni a causa dell' inimico in campagna, che ci ha obbligato a formare una linea parte fatta coll' arte, parte con una ripa naturale che guarniva l'ala dritta; ma il tempo

¹ Szeptember 11-én nyolczvanezren jöttek Miksa Emánuel bajor választó fejedelemmel élükön; az id. Magyar hadi krónika 248. l.

nebbioso et la facilità della strada per la valle di San Paolo detta, fecero riuscire all' inimico di porre (secondo dice un fugito dalla città) solo 400 cavalli, et benchè vi fosse un fosso guarnito di un battaglione d'Aspremont, non potè resistere a riguardo della sua strettezza et di non avere piazze d'armi, mentre era necessario considerare che que'l' infanteria doveva fare fuoco contro la sortita della città et contro l'agresione dell' inimico, che forzava per il soccorso. Ma alla fine tutti dovettero succumbere alla morte et lasciare aperto il passo che fu rinserato dai reggimenti *Caprara* et *Pálffy* che per fianco arrivavano addosso dei Turchi. Lo stato dell' attacco dei Bavaresi è come qui appare nell' annesso foglio,¹ mostrandogli solo dove sono arrivati hoggi: et ne spero buon esito quando la fame non c'incomodi. La trinciera dell' acqua era nella terza moschea forte a prova di cannoni et con palizzata, et dovendovi andare domane, noterò più precisamente lo stato di quella et se non fossi stato svaligiato, gli avrei mandato un esatto proietto et dispositione di questo travaglio; ma lo farò per la ventura posta, restringendomi per ora a mostrarle l'essere dei Bavaresi. Qui poi siamo senza quattrini, senza cavalli, et io più di tutti, che spero questa notte essere a piedi, avendo il resto dei miei cavalli in *Strigonia*, in fine senza tutto per ben vivere; ma tutto non sarà nullo quando succede il servitio di Dio et del nostro Imperatore, promettendoli che il tempo non l'abbiamo in abbondanza, et mi dichiaro che l' avere impiegato tre mesi all' assedio di Buda m' ha sorpreso per una parte et per l'altra, non vedendo la causa di tal deplorabile longhezza, che mi dole et per il servitio dell' Imperatore et perche sò che mi burlano in ora col rinfacciarmi, che io era di quelli promisi alla Corte la presa in dieci giorni; et benchè il fatto mostri diversamente, replicherò sempre l'asserto aggiungendoli la conditione del *se si fosse* etc. Giorni sono, vidi l'isola di Sant' Andrea tanto considerata et stimata da V. A. et con ragione, et sopra di essa ho fatto più osservazioni, come sopra tutti questi siti circonvicini, che poi riferirò con la viva voce al mio arrivo alla Corte, che per la mia salute dovrebbe essere sollecito, ma non mi è permesso fin tanto non sia terminato questo intrigo, purchè possi con la salute resistere. Simili vantaggi non li cerco in ora se non col il servire ovunque sono comandato; et li spero, anzi li tengo per certi al mio arrivo a Vienna secondo mi promette V. A. et m'assicurò il Sr general Rabatta col suo arrivo qui, anche per parte del vescovo tanto mio parziale protettore: et tutto si potrà fare subito con la volontà di V. A. Serenissima. Con la ventura posta le manderò l'affare dell' acqua, et questa lettera la mando al Sr general Rabatta acciò la possi leggere col suo aiuto più facilmente, temendo, che il mio cattivo carattere le renda difficile l'intendere. E per fine riverentemente resto

Di Vostra Altezza Serenissima

umilissimo obbedientissimo et ossequentissimo

Dal campo Cesareo sotto Buda, il primo Ottobre 1684.

Luigi Ferdinando Conte Marsigli mpr.

(Eredetije a karlsruhei államlevéltár Kriegssache 1684. No. 228 jelzése alatt.)

¹ Ez a vázlatrajz nincs meg.

IV.

A keresztyén csapatok budai kudarczának okai.

(Marsigli emlékirata Bécsből, 1685 elején Medici Gastone toszkánai fejedelemhez.)

Ismervén mathematicai és hadügyi kérdések iránti érdeklődését, közli bécsi magányából azokat a tapasztalatait, melyeket Buda tavalyi végzetes ostroma alatt tett. E tapasztalatok elseje az, hogy ostromoknál nem szabad túlságosan bízni a természeti fekvés előnyeiben s abban, hogy a folyó megvédi a támadókat, még ha akkora is, mint a Duna, de az elmúlt hadjárat baklövésai megmutatták azt is, hogy végzetes dolog kicsinyelni az ellenség erejét és ügyetlennek, gyengének hirdetni mindenfelé. — A földsánczok mellett igen fontos eszközei a támadásnak az aknák, de azokkal sem értek czélt, mert — miként Marsigli Lipót császárnak is megmondá, felszólítására — a falaktól igen távolra kezdték ásni s előhaladásukban a légnyomás is zavarta a munkásokat. — Rosszúl voltak felállítva az ütegek is, és hibás öntésűek az ágyúgolyók; de reméli, hogy e bajokon tapasztalatai alapján segíteni fog az idei ágyúöntésnél, miután ő Felsége reá bízta az e feletti főfelügyelet gondját. — A rajzban is látható térrajz mutatja a támadó keresztyén seregek elhelyezését és a földrajzi fekvés hátrányait. — Végül: rosszúl sikerültek a gályák is, melyek a Dunán nehézkesen mozogtak; nem folytatja azonban tovább a hibák és ügyetlenségek felsorolását, hanem ajánlja azokat figyelmébe, s azoknak tulajdonítsa a különben nagy buzgalommal indúlt múlt évi felszabadító hadjárat sikertelenségét.

Serenissimo Principe.

Con mio gran disavantaggio per la prima volta mi presento a V. A. Serma con lettera, mentre mi trovo in obbligo tale di dovere prima d'ogni cosa sincerare quella verità non dubito punto, che V. A. Serma mi havrà dato vedendo, che così pigramente io sodisfi a miei oblighi, et alla di lei erudita curiosità. Le longhe occupationi d'un assedio come è stato quello di Buda, le destrattioni di molti viaggi fatti, una grave malattia che m' haveva conductto agli estremi della vita dopo ritornato a Vienna, sono state tutte le primarie cause, che mi hanno obligato a questa involuntaria dilatione, che voglio sperare, che con la di lei clemenza sarà compatita, assolvendomi da tutte quelle pene, per altro sarei stato degno, quando non vi fossero state l'accennate cause.

Promisi a V. A. Serma una ben destinta carta geografica della Dalmatia et questa faccio in hora copiare col commodo di questa ferma stanza di Vienna per quanto prima spedirla a V. A., che in hora havrà la bontà di leggere le qui annesse notizie, che mi prendo licenza partecipare al di lei bel talento dedito alla curiosità delle matematiche, scienza che comprende le operationi militari; et perchè nella passata campagna habbiamo havuto motivo d'operare in un così fattale assedio, spero di potere a V. A. mostrare

molti accidenti accorsi nell'arte d'attacare una piazza, parte derivati per causa del sito, e per sbaglio nostro, che per abilità de'nemici deffensori della piazza.

Buda è stata supposta la metà di questa campagna, considerando con ragione i nostri generali, che l'acquisto d'una tal piazza importasse di rimettere a Dio, e a Cesare un regno: e tal importanza dall'operatione de'nemici si vede, che a loro pure fu nota contro ogni nostra credenza; mentre credendoli consternati dal vedersi avanti gl'occhi battuto il loro esercito, superata la bassa città, cominciassimo l'assedio beffeggiandoci di quel semplice muro che V. A. Serma vedrà nel qui annesso disegno,¹ privo d'ogni buona difesa; di maniera tale che con un prencipe come V. A. bisogna dire, che le nostre procedure più hanno difesa la piazza, che il valore de deffensori, che da quelle presero coraggio a fare tante sortite, che confermarono i nostri soldati in quella consternatione, in cui li ponessimo con tante troppo ardite intraprese.

L'armata nostra, accampata in due ale, si pose alla coperta delle montagne per assicurarsi dagl'insulti del cannone della piazza, coprendo come è solito la cavalleria, l'infanteria dagl'insulti della campagna, e con quell'ordine appunto V. A. Serma conoscerà nel qui annesso disegno. L'infanteria si procurò loggiasse vicino ai due attacchi, ambi comandati dai fratelli Stahremberg e che s'avanzarono con quell'ordine d'approcci lei vedrà nella pianta.

In un assedio ho appreso, che l'operationi da farsi consistono prima nell'assicurarsi con buona linea di circonvallationi del soccorso, et con altra di contravallatione dalle sortite a danno de nostri, che sono negl'approcci et dal mandare avvisi fuori, come frequentemente è riuscito a'Turchi di Buda, massime per la parte del Danubio; esempio, che fa apprendere, che non basta fidarsi d'un fiume per credere da quella parte d'haver assicurata la linea, ma bensì essere necessario assisterlo con travagli, e forte presidio, per quanto importa il coprire la piazza. Gl'approcci sono le strade, che devono condurre l'infanteria sicuramente ad attaccare il minatore, quando le batterie non havessero a sufficienza aperta la piazza per dare validi, e risoluti assalti.

Nella linea di circonvallatione fatta a Buda proposi per abbreviare il travaglio, e per occupare maggior spatio di terreno coprendo perfettamente la città, che ci valessimo dell'asprità d'alcune montagne assicurate nelle strade d'alcuni ridotti guarniti d'artiglieria, e si hebbe avvertenza di ponere a giusta misura i ridotti distaccati dalla linea d'ambe le parti per poter in tali aperture fare sortire li squadroni di cavalleria, che fiancheggiavano la nostra infanteria appostata nelle linee, quando l'inimico si faceva vedere, essendo più necessario, prima di formar la linea, di stabilire la battaglia, alla quale deve corrispondere la linea di circonvallatione, et alla linea l'accampamento, a finchè ad un tocco di tromba, o tamburo sortendo dal campo, li squadroni e battaglioni per linea retta ogn'uno di loro marchiando si vadino a porre a loro posti, e per evitare ogn'inconveniente nella marcia dal campo alla linea, ho stabilito di aummentare un terzo di più la distanza fra il campo, e la linea, che secondo tal mia propositione dovrebbe essere un cento

¹ Nincs mellékelve ez irat fogalmazványához.

perliche, non essendo vantaggioso il trovarsi angustiato per caricar l'inimico, e per potere haver spatio anche in occasione di rotta nella linea da formare una ritirata con carri, legnami, corde e non esser imbarazzati con le tende. E questo è quanto posso dire a V. A. Serma della linea di circonvallazione, che quanto più nei ridotti sarà guarnita l'artiglieria da campagna, tanto miglior' effetto renderà.

La linea di contravallazione a Buda mai si è volsuta conoscer necessaria, e contro questa piazza con un semplice forte capace d'una batteria di cinque pezzi si poteva avere, fabricandolo contro la porta della sortita, che con le nostre batterie havremmo fermata, mentre i Turchi sarebbero stati obbligati di terrapienarla. La linea di contravallazione l'esperienza me la fa conoscere necessaria con anche le breccie medesime, havendo vedute per quelle sortire l'inimico, e questa si dovrà formare con gl'approcci facendoli ben fiancheggiare la medesima.

Gl'approcci è la parte più laboriosa in un assedio, essendo necessario prima d'ogni cosa l'avvertenza di sfuggire l'infiltature, parte che abbiamo pur troppo negletta, sicome in questi si deve onninamente tenerli larghi almeno tanto che quattro huomini di fronte possino camminare a fine che nel montare e dismontar la guardia non naschi confusione, e che ordinatamente in occasione d'assalto si possi avanzare commodamente, e dar luogo a feriti di ritirarsi senza scomponersi dal suo ordine; e l'angustie de' nostri approcci sotto Buda m'hanno stabilito in queste massime, havendo veduto socceder ogn'uno degl'accennati accidenti per la troppa angustia. La profondità come che importa il coprire l'huomo, e havendosi tempo sarebbe bene di farla di tal altezza, che la cavalleria imedema potesse avanzare coperta in certe piazze d'arme, e perchè il soldato possi co moschetto sormontare al parapetto se gli potranno fare più banchette, e se nel nostro assedio di Buda havessimo volsuto avere questa tolleranza sul principio, la nostra gente sarebbe restata coperta più dal fuoco delle muraglie, et assicurata dalle sortite, mentre son sicuro che V. A. non mi negarà, che in un profondo fosso l'inimico havrebbe havuta difficoltà ad intrarvi, e molto più a uscirne per rimettersi di nuovo nella piazza. Le piazze d'armi, quanto più grande e frequenti saranno gl'approcci, tanto meglio esse si troveranno assicurate, dovendosi avvertire, che bene fiancheggiino li medemi, et in oltre che siano situate in tali lucchi, che possino servire di comodo alle marcie per essi approcci, e che possino soccorrere ogni sito, e perciò è anche necessario di farli aggiustate comunicazioni. Contro Turchi, che nella difesa di Buda hanno posto la loro forza nelle sortite ci hanno fatto stabilire, che sii necessaria l'accennata profondità, e pallizzare ogni linea all'uso delle strade coperte nelle fortezze, e tenere ampie quanto mai si puole le piazze d'armi pure pallizzate, e guarnite d'artiglieria caricata a sacchetti, e l'infanteria parte armata di moschetto, e di allabarde, et anche si pensa praticare d'armarli d'una pistola, essendo massima infallibile, che il Turco bisogna tenerlo fuori del tiro di s[ci]abla o col fuoco, o con l'aste.

Le mine sono le chiavi che aprono le porte delle piazze, mentre con le mine fanno strada agl'assalti; e sotto Buda n'habbiamo fatte in gran numero, e tutte d'infelice successo, e ricercato da Sua Maestà giorni sono della causa, li dissi, che l'attribuivo

alla soverchia distanza con la quale cominciavamo la galleria che si rendea difficile a condur'a alla precisa distanza, difficolandosi maggiormente per la pendenza del sito, come anche una tale lontananza richiedeva longhezza di tempo per condurre il travaglio a fine, e si facilitava all'inimico il scoprire dove andavamo.

Fatte, non erano mai serate con tal solidità, che il cilindro, che riempiva la galleria, fosse più consistente o almeno in pari grado di quella portione di terra o muro, che doveva saltare, e consequentemente la polvere impiegava gran parte della sua forza, dove trovava tanta facilità da esalare; e per provvedere a ciò nella ventura campagna sarà posto remedio, mentre all'uso di Candia si fermeranno le gallerie con legnami, pietre, e gesso, materiale, che ci mancava. Dunque V. A. conoscerà che il cominciare una mina in molta distanza sii troppo dannoso, si come il fidarsi in una sola sii troppo azardoso, perchè l'inimico l'incontri, essendo necessario d'avanzarsi con li approcci quasi fino al muro, e da questi partirsi con più rami, e porre in confusione l'inimico nel vedere l'attentato di tanti fornelli. Gli accidenti incontrati sotto Buda nell'escavatione delle mine prima sono state le sortite, che ci obbligavano ad assicurare la bocca della galleria con una piazza d'arme. Le necessarie tortuosità impedivano l'aria, che coi mantici artificiatamente per due giorni ho mantenuta, lasciando libero il respiro ai lavoratori, e mantenendo in vita la lume. Nell'attacco dei Bavaresi l'acqua incomodò una galleria, che come vicina al Danubio in una crescenza d'esso si riempì d'acqua, dove si fu obbligato a longo travaglio con sommo pregiudizio dell'attacco. Quando con la galleria si è giunto alle vicinanze del muro, la lume ha havuta gran pena a mantenersi in vita, ancorchè fosse richiusa in lanterne, a causa del gran rimbombo dell'artiglieria sopra posta, e ciò causava grande incomodità, e il remedio non per anche mi è noto per proporlo. La calamità molte volte ha mostrata molta alteratione, e diversità ancorchè s'havessero i riguardi di levare ogni pezzo di ferro fosse stato nella galleria, e maggiore ho conosciuta la diversità quando ero in luoco, dove l'aria mancava, e non essendomi fidato d'un sol ago, quando ero comandato di riconoscere le gallerie, anche con molti ritrovavo l'accennata alteratione fino a quattro, et cinque gradi da quel punto stava nell'ambiente, e forse ciò poteva essere causato da quel tufo, o creta che erano le due sorti di terra, che abbiamo trovato a Buda, che partecipassero di qualche parte ferrea. Non ha mancato l'inimico ancora di fare i suoi sforzi per rincontrarsi nelle gallerie, e massime dalla parte dell'attacco del giovine Stahremberg, dove coi suoi lavori rese inutile le nostre mine, e in una mi trovai in tempo che l'inimico non era lontano a sboccare nella nostra galleria un mezzo piede, e riconosciuto tale evidente pericolo di perdere tutta la galleria quando l'inimico fosse sboccato, feci subito barricare per due piedi la nostra galleria, e appena fatto ciò l'inimico gettò fra quei legnami due gran bombe, che col loro fumo artificiato molto molestò li soldati di guardia, et io pure havrei patito simil incomodo, se preveduto il pericolo non mi havessi turate l'orecchie, e tenuto sotto il naso sempre un vaso di finissime essenze; e in questa mina presi espediente, che si notasse sulla man destra ad angolo retto per di nuovo con un'angolo retto per ritornare sul primiero cammino. Per riconoscere se l'inimico travaglia in distanza quando l'orecchio non poteva servire, mi

son valso d'alcune piccole lampade di cristallo, ripiene d'acqua, et appese ad un filo, e con tal mezzo s'è sentito l'inimico fino a 12 piedi di lontananza, e credo, che in altre terre di diversa natura si possi sentire anche in maggiore distanza. Pure mi son valso d'una longa spada di lama finissima, che scopriva l'inimico con più chiarezza di quello faceva l'acqua, tremando secondo che l'inimico batteva nella terra, e di questo mezzo mi servirò sempre più d'ogni altro. Tali attentati, Ser^{mo} Signore, fanno effetto fin tanto, che non si arrivi con la galleria alle vicinanze del muro, mentre all'ora il rimbombo dell'artiglieria dell'inimico causa moto nella galleria, et perciò non si puole più distinguere esattamente il moto dell'acqua, o della spada, provenghi dalla percossa facci l'inimico nel travagliare a qualche parte, o pure, se sii il detto rimbombo; è però vero che la notte cessano i sbarrì del cannone, e conseguentemente habbiamo più campo di stare attenti; ma sempre replico a V. A. che nelle vicinanze de' muri si trova confusione per discernere se l'inimico travagli. La larghezza delle gallerie ha bisognato, che almeno sii stata capace di ricevere due huomini al pari, e se non fosse per il consumo del tempo a escavare, le vorrei proporre capaci di tenere tre huomini di fronte, e massime quando si è in un assedio reale, dove i difensori fanno guerra sotterranea, essendo in tal caso necessario d'haver spatio per fare avanzare la gente, che dovrà o con le trombe di fuoco, o coi petardi guadagnare la galleria dell'inimico, o pure difendere la propria. Se sotto Buda havessimo nella gran mina una volta havuto questo desiderato spatio, non vi è dubio, che ci saressimo impatroniti d'una laterale galleria dell'inimico e retardando quella portion di terra vi restava per sboccare nella nostra galleria; ma la strettezza non ci permetteva il far'avanzare la gente, e quest'inconveniente derivò da un'avidità di sollicitudine; proposi di fare in certe distanze in ambe i lati alcune nicchie capaci di 2 o 3 huomini, e nella vicinanza de fornelli capaci sino di 6 huomini per haver gente, che ordinatamente possa difendere la galleria, e per più chiarezza di V. A. li pongo qui annessa la figura.¹

Le batterie nel nostro attacco di Buda, nella durezza de' muri hanno fatto la loro possibile forza; ma la situatione della piazza ha fatto che la loro operatione rieschi di non tanto utile, e parlando di disvantaggi, che habbiamo havuto nel sito di Buda, spero di persuaderne a V. A. la causa. La prima gran batteria nell'attacco del vecchio Stahremberg, sì come l'altra del giovine Stahremberg erano col favore di 2 colline situate orizzontalmente a quella parte di muro [che] dovevano rompere; quella dell'Elettore di Baviera² stava assai sotto l'orizzonte del piede della muraglia contro cui operava. L'haver situate le batterie orizzontalmente l'ho ritrovato maggior vantaggio che non è stato il situarle sotto l'orizzonte, mentre quando sono orizzontali si puole fare il tiro o nella sommità, o nel piede del muro, secondo che richiede il bisogno; e per il contrario quando si tira da basso in alto, non si puole tali necessari vantaggi havere, et io sempre fui contrario a quella situatione de Bavaresi per molte altre ragioni ancora. Le nostre

¹ Nincs meg másolatban.

² Vagyis: II. Miksa Manó, bajor választófjedelem; arczképét ld. Bubics id. m. XLIX. I.

batterie erano composte di mezzo, e quarto calibro, e quelle di mezzo calibro stavano nel mezzo e per angolo retto precisamente ferivano il muro, et quelle di quarto calibro erano sui fianchi della batteria et ad angolo obliquo ferivano quella rottura facevano i pezzi di mezzo, escavando le pietre, e macerie, che restavano infensate dai colpi della più grossa artiglieria, che quando ferisce d'angolo retto, come ho detto, fa nella terra penetrare le pietre, che dal cannon più piccolo, che ferisce per fianco restano escavate, e tal disposizione è necessaria osservarsi per l'accennate ragioni. Nell'artiglieria di nostra forma e proportione ho osservato la facilità di rinculare con tanto detrimento del sollecito progresso della breccia, e ciò è provenuto dalla soverchia leggerezza del cannone, dalla forma troppo retta delle casse, e parimente con gran danno di Sua Maestà ho dovuto vedere crepare la maggior parte dell'artiglieria nel suo culo, e la causa l'ho attribuita all'esser stata in tal sito troppo scarsa di metallo, e che nel fondere il fonditore non habbi lasciato il necessario vantaggio di metallo sopra il corpo del cannone, et che per tal inavvertenza vi siano restate porosità.

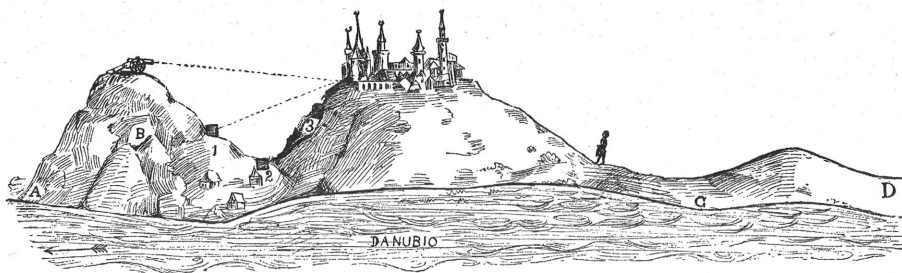
Quanto sia grande il tormento, che questo sito del culo riceve, non sarà difficile al di lei gran spirito di comprenderlo, considerando il contrasto, che riceve quella quantità d'aria esce dal salnitro della polvere, et il medesimo corpo della palla da tutto il cilindro dell'ambiente; e fra questa pugna vi sta infraposto il corpo dell'artiglieria, che molto più facilmente soccumbe quando nel detto culo è scarso di metallo e indebolito dalle sopraccennate porosità, et adornato di soverchi adornamenti, che hanno forma tale del ricevere più facilmente l'impressione del contrasto; e a questi inconvenienti spero, che con la soprintendenza che mi ha dato Sua Maestà a tutta la nuova artiglieria che si farà quest'anno, d'havere trovati rimedii opportuni, sicome anche all'inconveniente, che non più così facilmente si rompino nel fogone: accidente, che occorre più facilmente quando non si lascia correre il necessario tempo, che l'artiglieria si raffreddi come alle volte siamo stati forzati in congiuntura d'assalti di non permettere tal intervallo di tempo.

Prego V. A. di comandare al Signor Vicenzo Viviani,¹ che si prepari di rispondere alle mie richieste sopra l'artiglieria, mentre io spero di farli una relatione fondata su l'esperienza, unendoli quanto succederà delle nuove inventioni, che qui m'insegna quel medesimo Spagnolo ha apprese ai Francesi di gettar in tanta distanza bombe, di fabricare così forti fuochi, essendo sin hora io intento a far fabricare artiglieria, e mortai nella forma, e proportione, che il medesimo Spagnuolo richiede, per fare fra pochi giorni le prove avanti di Sua Maestà, desiderando che un'huomo tanto dotto come è il Signor Viviani rifletti alle cause, e le ponghi in chiare dimostrationi anche per potere servire a V. A. Serma che nella sua età così tenera si mostra tanto amante di tali studii, che per verità sono solo degni d'un gran prencipe come lei, che nel mondo riceverà una gran benemerenza con l'assisterli con la sua autorità, e col suo gran talento: che non potei a meno di nuovamente ammirarlo sotto Buda quando ricevei una lettera del Signor

¹ Ez egy kitűnő spanyol tüzér volt, a ki ez évben egészen új rendszerű ágyúkat és lövegeket öntetett Bécsben.

Viviani, che mi ragguagliò la spiritosa pratica geometrica da lei inventata, e da me battezzata col nome di «Pratica alla Gastona» et di già in due operationi di questo nuovo metodo mi son servito.

Gli vantaggi¹ del sito, che per l'assedio di Buda habbiamo havuto è stato primo una valle, che attorno della città copriva la nostra armata; e dovrà V. A. sopponere, che sii la signata A nel qui annesso disegno,² che dimostra il profilo, che traversa quella dirittura, dove era fatto il nostro primario attacco. La montagna signata B è una falda dell'alto monte di San Gerardo, e sopra di questa stava la nostra batteria grande. I numeri 1, 2, 3 sono i profili degl' approcci, e potrà considerare V. A. che l'approccio 2, dal cannone in fronte, si come anche il moschetto poco, anzi nulla danneggiava, per esser il tiro di ficco.³ Nella valle dove sono gl' approcci 1, 2, 3, erano case d'ogni parte, vantaggiose per fare che la vanguardia la notte potesse prendere quei posti, nei quali i guastatori dovevano alzar terra. Ma poi per volersi servire di quelle case, come d'approccio

fisso, o di piazza d'arme, l'esempio m'ha fatto vedere, che sii dannosa tal credenza, mentre i difensori col tirar continue cannonate nelle medesime case, con le pietre ei legnami gettati dalla palla, a gran numero ferivano i nostri soldati. Il vantaggio della montagna di San Gerardo, dalla di cui altezza s'haveva il dominio di tutta la città, è conseguentemente comodo di fabricare più batterie; per rovinare le case poco ci ha servito, mentre la nostra artiglieria sottile doveva essere in altri luoghi più necessariamente impiegata, toltone nei ultimi giorni dell'assedio, che li habbiamo sopra fatto una batteria per incomodare dall'altra parte di Pest il passà d'Erla;⁴ ove che quest'eminenza più ha contribuito a sodisfare la curiosità de'curiosi poltroni, che portandosi là sopra senza verun timore, vedevano tutto l'assedio.

I disadvantages, che per forza habbiamo havuto soffrire, è stato il maggiore fra tutti l'incomodo di dover fare l'approccio 3, terzo sulla pendenza del monte, che con la

¹ Sajátos írásmód *Il vantaggio, vagy Dei vantaggi helyett.*

² Kicsinyítve szövegrajzként mutatjuk be K. Sebestyén József rajzában, melyet Marsigli vázlatáról készített, felhasználván Budavárának egykorú jó metszetét.

³ A fianco szó helyett használja régiesen.

⁴ Azaz: Rustem pasa.

sua proclività ancora, massime nell'attacco del vecchio Stahremberg, faceva che la breccia aperta dal cannone restasse sempre erta, et impossibile ad esser montata, sdruciolando per questa le pietre et altre parti, che restando al piede ci dovevano fare la strada all'assalto. L'angustia della città per il traverso c'impediva a tirar le bombe stando da quest'attacco, mentre facilmente cadevano affatto fuori della medesima città sopra all'altra ala della nostra armata, e guardie poste nelle pianure C—D, e perciò più tosto dall'attacco del giovine Stahremberg abbiamo fabricate le batterie de' mortari, che gettavano le bombe per il lungo della città, che ha la propria grandezza nella lunghezza; potendosi la figura di Buda assimilare a quella d'un triangolo Isolese.

I disadvantages volontarii farsi per non avere a principio considerato quanto era necessario, più di tutti quei molti abbiamo provati, è stato quello d'havere attaccato con l'attacco principale in quel sito si è attaccato, non tanto perchè fra due fuochi ci siamo messi, quanto perchè siamo andati a rincontrare con la piccola fronte degl' approcci la gran fronte d'uno de' lati dell'assomigliato triangolo; e non abbiamo avvertito, che per fianco eravamo battuti senza speranza di potere mai levare quella offesa, mentre per ciò ottenere sarebbe stato necessario continuare una linea d'artiglieria parallela a quella fronte della città era contro di noi, e rovinarli tutte le loro difese, come s'è fatto per quanto importava la fronte degl' approcci, che erano per quella parte sicuri del cannone; sì perchè non potevano resistere contro la nostra batteria, sì perchè eravamo in un fondo, che bisognava di ficco offenderli; e per il contrario sempre per fianco eravamo disfatti dal cannone di molte di quelle rondelle che operavano come nella qui annessa figura; e da tal caso bisogna confirmare l'assioma militare: d'opporli all'inimico con fronte maggiore di lui, e per ciò ottenere nelle piazze formando assedii bisogna sc'egliere gl'angoli e l'attacco, come s'era fatto dalla parte del giovine Stahremberg, dove morse pochissima gente, e come hanno fatto i Bavaresi nell'attacco del basso castello, nel quale volsero negligere, non ostante le molte fatteli persuasioni di dover formar la breccia nel mezzo della gran rondella; sapendo V. A. che i bastioni rotondi hanno la parte di mezzo, che non riceve alcuna difesa de' fianchi, et perciò non sarebbero stati obligati da faticarsi con mine a rompere il fianco della rondella di quella parte che fiancheggiava la loro breccia fatta in un sì angusto sito, et a questa non tanto disprezzabile ragione dovette prevalere il capriccio d'alcuni.

Il disprezzo che tenevano gl'inimici causò pure che negligessimo di levarli l'uso dell'acqua del Danubio, a che più d'ogn' altro instava l'impedimento, come memore della penosa fatica, che dovevo fare in qualità di schiavo, acciò la corte del primo-visir¹ restasse provueduta d'acqua che solo si pigliava dal Danubio; et alla fine, persuasi i generali, si risolse bench tardi di cominciare la linea parallela al fiume, che appena giunta ai due terzi della sua longhezza fu distrutta da una sortita; e se fornì tal' impedimento stante la scarsezza dell'acqua nella città superiore.

Per continuare nel poco proprio ordine, e per havere il commodo della sollicitu-

¹ Vagyis: Vezir Arnaud Abdi pasa.

dine si volse formare l'altezza de parapetti degl' approcci con quel gran numero di fascine si fece dalla nostra cavalleria, non considerando, che l'inimico potesse con una sortita ponere tutte quelle in fuoco, come appunto fece il giorno delli 18 di Settembre, nel gran attacco di Stahremberg, cacciando la nostra gente più con quella fiamma e fumo che non fece con l'armi; e da tal esempio ho stabilito che il fondare in un'assedio la maggior difesa nella fascina, è una cosa poco sussistente, e che solo si deve porre ogni speranza nella solidità della terra.

Per ultimo non tralascierò anche di far menzione a V. A. degl' accidenti occorsi nel beneficio del fiume, l'uso del quale havevamo fondato in quell'armata di galere, che di verun servitio ci hanno riuscito, mentre son state fatte d'un corpo troppo vasto, e grave in proportion della quantità dell'acque del Danubio, che empitosi lascia la profondità, e s'estende a coprire un largo sito per dove havendo volsuto passare le galere ben di sovente restavano interrate di maniera tale, che poco fondamento il nostro esercito poteva in esse porre. Di maggiore servitio ci sono riuscite alcune di quell'e filuche capaci di 10 o 16 remi, che per la leggerezza del loro corpo, e poco profondità facevano anco contr'acqua veloce viaggio e sicuramente convogliavano le barche di provianda da Comora fino a Strigonia, tratto di fiume, che era poco sicuro, a causa delli due presidii di Naihaisel, et Alba Regale; e per questa campagna si spera di tal forte haverne buon numero in qualche cosa migliorate più di quello furono l'anno passato.

Potrei maggiormente infastidire V. A. con altre più suddivise considerazioni ho fatto in tale assedio; ma conoscendo, che al di lei gran talento basta il solo accennare i capitoli più principali d'ogn'una di quelle parti hanno composto un così poco fortunato assedio,¹ stimo essere a me dovuto il porre silentio sopra di tal materia per stringermi solamente a pregare V. A. d'un affettuoso compatimento nel merito della materia, nella quale havendo mancato sarà stata debolezza del mio talento, sì come pure, se nell'ordine di spiegarmi non havrò tenuto il necessario ordine, e mi sarò servito di quella forzata frase, e costi familiare, mentre qui la confusione di tante lingue è facile il perdere la bellezza della propria natura, oltre quei soldati poco s'affaticano per loro costume a studiare la Crusca, ad ordinare i periodi con quella vaghezza si pratica fra la tranquillità della pace, e fra le erudite Accademie, e col rinnovare le suppliche del perdono della mia pigrizia in servirla, e di supplicarla del suo patrocinio, resto con tutto l'ossequio di

Vostra Altezza Serenissima

[Luigi Ferdinando Conte Marsigli]

Kivül Marsigli kezével: Lettera scritta al Principe Gastone sopra l'accidenti occorsi a Buda toccante la forma d'assediare.

(Eredeti fogalmazványa a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 304—331. l.)

¹ Azért nevezi így, mert habár a császári seregek a vizvárost, sőt a gellérthegyi erődöt is elfoglalták, 1684 október utolsó napján abban hagyták az ostromot és eloszlottak.

V.

Buda török épületei a vár visszavételekor.

(Marsigli fölvétele 1686 szeptember hó elején.)

A várban lévő török mecsetek, melyek közül hat teljes épségben fenmaradt az ostrom után is, kettő pedig leégett s csupán falaik maradtak meg. A váron kívül is volt a törököknek tizenöt templomuk, s ezek közül öt maradt épségben, de a többieknek is fenmaradtak falaik. — Fürdője kilencz volt a törököknek a várban és azon kívül. De belőlük csak kettő égett le az ostrom alatt, míg a többi jóformán sértetlenül maradt meg. Marsigli és Fontana mérnök le is rajzolta őket, s így ismerjük meg a Velibég és Császár-fürdő távlati képét, sőt a többi fürdő belső alakját is. — Lőszer- és fegyverraktára három volt Budának, de ezek egyike felrobbant, a másik kettő pedig telverakva jutott a győzelmes keresztyének kezébe. — Nyilvános jégvermeket is tartott a török ötöt a kapuk mellett, s ezek közül egy ment tönkre, s egy másíknak a teteje égett be. — Nevezetes intézménye volt a várnak az ingyen-konyha is, melyből akár török, akár idegen szegény ember minden pénteken ingyen-ételt kapott. — Sértetlenül maradt meg a főmecsethez épített iskola is, míg a 22 sütőkemence nagy részét tönkre tették, épp úgy, miként a janicsárokat befogadó 42 kaszárnyaszerű ház is elégett. Volt azonkívül két nagy puskapor-malom, a várban pedig 460 kis és nagy ágyú jutott a győzők kezébe. — A Buda körüli szőlőskertek számát Marsigli négy ezerre becsüli, érdekes jegyzékét pedig a köztük épült négy török mecset leírásával és a halászhely megemlékezésével fejezi be.

Memoriale delli edifizii ch'erano de' Turchi in Buda.*

Edificii che sono nella città di Buda.

Relatione di Buda, nella quale si contiene quante moschee, o sia tempii grandi e piccioli, monasterii di loro religiosi, quanti bagni d'acque calde, minerali, e salutiferi, e altri bagni ordinarii pure tutti di pietra, dove solevano lavarsi; quanti arsenali di munitione, di polvere, e separatamente d'arme, quanti magazzeni di conserva di ghiaccio, per li quali ponevano i Turchi gran diligenza, e quante camere,¹ o per dir case grandi, ov'habitava la militia de'Giannizzeri; il tutto distintamente notato col nome usato da' Turchi, acciò che in essa città di Buda si possa tutto vedere e facilmente rimarcare.

* Marsigli e jegyzékét apró változásokkal megtaláljuk egyik kortársa, Don Gio: Paolo Zenarolla, székesfejérvári prépost «Effetti di guerra e trattati di Leopoldo I. Imperatore de' Romani sempre Augusto sotto l'Anno 1687 a depressione del Barbaro Ottomano» cz. m. (Bécs, 1688.) végén is; használható adatait *jegyzetben* közöljük kiegészítésül.

¹ Régiesen használja *camere* helyett.

Tempii che sono hoggidì in essere, e quelli, che sono arsi, ne'quali vi restano i muri, che si possono facilmente riparare.

Moschee che sono dentro la città.

1. *Buiuk Giami Mustafà Bassà Ciarsusinde.*¹ Questo è il più gran tempio. Resta intieramente, nella piazza detta di Mustafà Bassà.

2. *Saat Giamisi Toprak kulesine Jakin.* Il Tempio dell'Orologio² vicino alla Torre di terra; arso, ma restano tutte le mura.

3. *Orta Giamisi Cismegiler Serasinde.* Tempio intiero³ nella strada de' lavoratori di stivali.⁴

4. *Passà Giamisi.* Il Tempio del Pascia;⁵ rimasto intiero.

5. *Seraì Giamisi.* Il Tempio del palazzo, o come si dice del castello, che fu una cappella de' Re d'Ungheria; questo è arso, vi restano gli muri.

6. *Seich Giamisi Cazangilar Socaghinde.* La Cappella del Seich, che vuol dire guardiano di religiosi, nella contrada, dove si lavora il rame. Questo anco resta, ma non è tempio grande, è una cappella.

7. *Hamam Giamisi Jenizzer Ortalarinde Jakin.* La Cappella vicina al bagno, et alle camere de' Gianizzeri; resta questa anco una loro cappella, che non è arsa.

8. *Chiuzzuk Giami Capaghanum Janinde.* La Picciola cappella del Capaghà;⁶ rimasta intiera.

Si deve osservare, che le loro cappelle sono fatte di legno, e di muro in forma di casa, che non ha altro, ch'una gran sala. I tempii sono fabricati tutti di pietra, di mattoni, e di colonne.

Moschee o tempii fuori della città.

9. *Damgali Hogia Giamisi.* Il Tempio del sigillato-preceptore così detto; è arso, ma ha le muraglie intiere.

10. *Jesik Direkli Giamisi.* Il Tempio con colonne verdi di pietra; arso solo il tetto.⁷

11. *Chiuzzuk Ilige Giamisi.* La Cappella vicino al picciol bagno d'acqua calda naturale; è arsa.

12. *Chiupri Bassi Giamisi.* La Cappella sul capo del ponte; arsa.

13. *Oruzz Aghà Giamisi.* Il Tempio dell'Oruzz Aghà; restano le mura.

¹ E török nevek olasz hangtani szabályok szerint írvák, s úgy is olvasandók, olaszosan.

² A *dült* betűkkel szedett török nevek utáni nevek szó szerinti fordításai az eredeti török neveknek, melyeknek helyesírásában és értelmezésében nagy segítségemre volt: dr. *Karácson* Imre kitűnő turkistánk és dr. *Emilio Teza* padovai egyetemi tanár orientalista, a mit nekik ezúton is hálásan köszönök.

³ Közép dsámi-nak értendő.

⁴ Zenarolla jegyzéke szerint: nella Strada de' coturnarii, o siano calzolari.

⁵ Értendő: Bassà commandante.

⁶ Zenarolla szerint: Cioè colonello de' Gianizzeri della Porta Ottomana.

⁷ Zenarollánál: e fu nel primo assedio distrutto.

14. *Toighun Bassà Giamisi*. Il Tempio di Toighun Bassà; vi restano le mura.
15. *Sohte Ahmet Bassa Giamisi*. Il Tempio del Sohte Ahmet Bassà; vi restano le mura.¹
16. *Horos Capi*² *Giamisi*. Il Tempio della Porta del Gallo; vi restano le mura.
17. *Salich Aghà Giamisi*. Il Tempio del Salih Aghà; rimasto illeso.
18. *Jeni Capi Giamisi*. Il Tempio della Porta nuova, questo anco resta intiero.
19. *Cannare Capi Giamisi*. Il Tempio della porta del macello; vi restano li muri.
20. *Hagi Aghà Giamisi su capusinde*. Il Tempio del Hagi Aghà; rimasero le mura, appresso la Porta dell'acqua.
21. *Hagi Aghà Giamisi Messarlik Janinde*. La Cappella dell'Hagi Aghà, vicina alli Sepolcri.
22. *Seih Giamisi Haber Culesi altinde*. La Capella del Seih,³ sotto la Torre dell' aviso.
23. *Arab Hogia Giamisi Chiuzzuk Capusinde*. La Cappella dell'Arabo preceptore, presso la Porta picciola.

Bagni che sono dentro e fuori di Buda.

1. *Veli Bei Iligesi*. Il Bagno dell'acqua calda minerale di Veli Bei.⁴ Questo è il più principale, e più magnifico; vi sono fontane dentro, non solo d'acqua calda naturale, che scaturisce in tre parti, e forma gli bagni, ma anco d'acqua fresca, che si puo aprire e chiuder a piacere. Nel mezzo è tanto largo, che vi si può natare dentro. È fatto con gradini di scala. Resta intieramente illeso: è coperto con mattoni, e fabricato di pietra.
2. *Tahtali Ilige*⁵ *Bekir Efendinum*. Il Bagno d'acqua calda minerale del Bekir Efendi, fabricato di legno⁶; intieramente illeso.
3. *Kapili Ilige Horos Capusine Jakin*. Il Bagno d'acqua calda minerale, presso la Porta del Gallo,⁷ coperto di mattoni; resta intieramente.
4. *Chiuzzuk Ilige*. Il Piccolo bagno d'acqua calda minerale, qual'è il più profittevole, è molto stimato, per esser di gran rimedio a gl'infermi; è tutto coperto di piombo, che dà buona rendita ogn'anno; è rimasto illeso.
5. *Jessil Direkli Ilige*. Il Bagno d'acqua calda minerale con colonne verdi; è coperto con mattoni;⁸ intieramente resta.⁹

¹ Ez a mecset Zenarolla jegyzékéből hiányzik.

² Értendő: Capi, kapu.

³ Zenarolla szerint: Seich, Capo Sacerdote, così detto, fatta sotto la Torre della Chiamata.

⁴ Ezt a fürdőt Musztafa Szokoli építtette, a ki 1566—1578 közt volt budai pasa; Linzbauer tanulmánya szerint pedig Mohammed pasa fejezte be, a ki apja nevéről nevezte el Veli bej, vagy tulajdonképpen Bali bég-fürdőjének. — Említi Brown Edvard 1688-iki angol útazó is; Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten (Budapest, 1891.) 329. lap. Továbbá Evlia Cselebi id. m. 248. l.

⁵ E szó: *ilidse* Karácson Imre szerint legtalálóbban *hévvíz*-zel fordítható.

⁶ Tahtali-nak, táblás fürdőnek nevezték, mivel ólom- és üvegtáblákkal fedette be Musztafa pasa.

⁷ Leirja bővebben Evlia Cselebi id. m. 248. l.

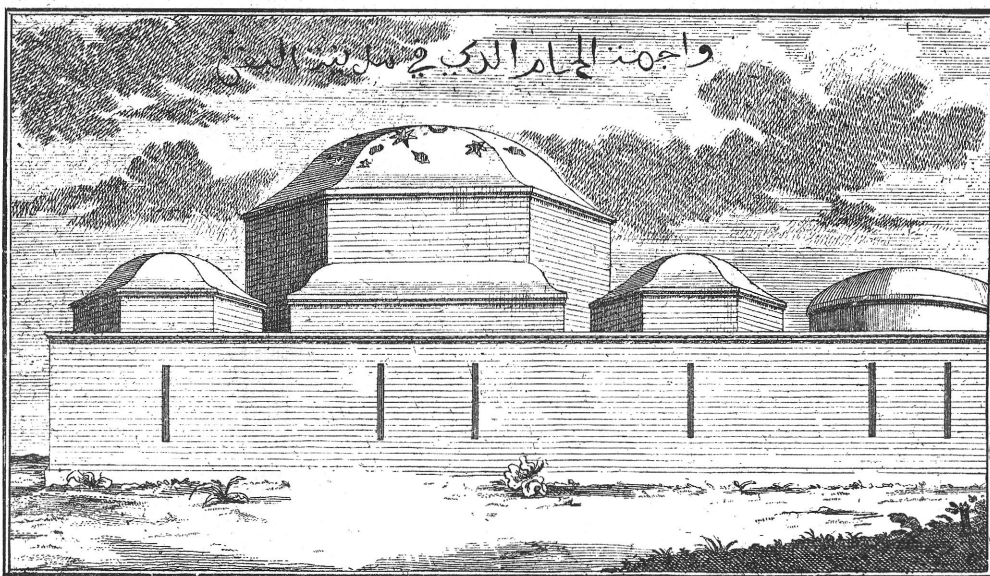
⁸ Bővebben ismerteti Evlia Cselebi id. m. 247. l. Mohammed pasa építtette.

⁹ Zenarolla még megjegyzi róla, hogy: sontuosissimo.

6. *Tahtadan Acik Ilige*. Il Bagno aperto ¹ d'acqua calda minerale; questo anco è molto salutare.

7. *Cadi Sokaginde Hamam* ² *Uzziurnali*. Nella strada del Cadi v'è un bagno ordinario³ della città, dove si suole lavarsi scaldando le acque; è con tre conche di marmo, nelle quali si lascia correre acqua calda e fredda a piacere; questo resta intatto.

8. *Pascià Serainde Uzziurnali Hamam*. Il Bagno nel palazzo del Vesiro di Buda ⁴; questo anche, come sopra, con tre conche; è arso, ma si può restaurare.

A budai Veli-bég-fürdő 1686-ban.

9. *Tassirada ichi Hamam Bir Jerde Biri Avret Izzum biri Erlen Izzun*. Due altri bagni simili uniti insieme situati fuor della città; arsi, restandovi attorno le mura.⁵

Megjegyzés. Marsigli az itt ismertetett budai fürdőket le is rajzolta a 39. l. bemutatott rézmetszetű táblán, úgy a mint azokat Budavár bevétele után találta s közölvén «Danubius Pannonico-Mysicus» cz. műve 1726-ban megjelent első kötetében, magyarázatul (a 96. lapon) ezeket írja róluk:

De aquis thermalibus balnearumque circa Budam.

Sulphur, quum causam ac originem det thermis, sive aquis calidis; circa istarum substantiam, et ut naturas, earum exploraremus, varia experimenta instituimus.

Thermales statim aquas sub triplici ratione, (quod unae earum sint plus tepidae; calidae aliae, aliae plane frigidae) et, X. distinctis locis, observabiles ad ripas Danubii, inter caeteras, et tabula aliqua sistit, nomenclatoris vicem praestans: et, experimenta circa eas aquas, tam per fermentationes, cum

¹ Úgy értendő, hogy: commune, e comodo per tutti.

² Tehát ebben gőzkamara is volt.

³ Zenarolla még hozzát teszi, hogy «superbissimo» volt.

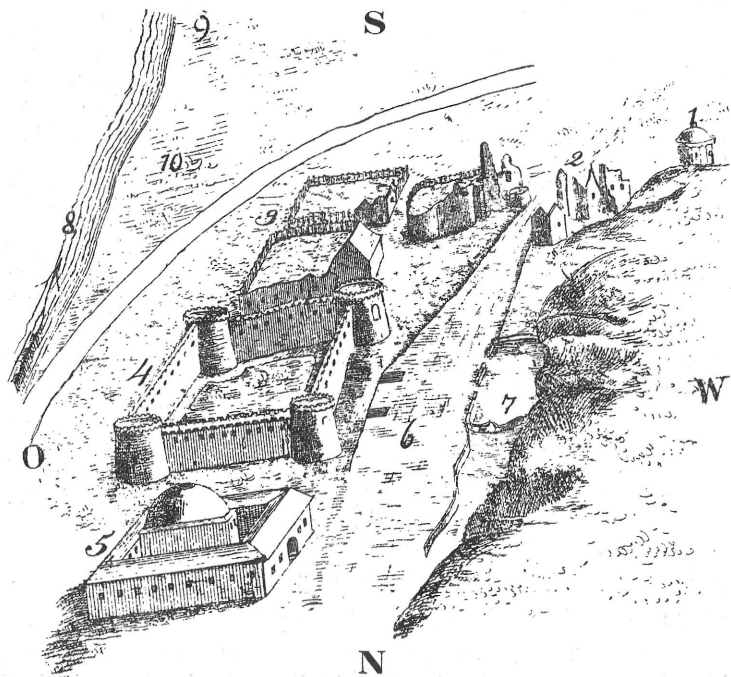
⁴ Zenarolla kiegészíti így: Supremo commandante, e direttore di tutte le provincie annesse.

⁵ Zenarolla írja tovább: si ponno senza gran dispendio ancora questi rifare; uno serviva per le donne, e l'altro separato per gl'huomini.

acido *vitrioli* et alcalico *tartari*, decoctionem, cum nucibus *Gallarum* et cortice *pomi granati*; bilancem *hydrostaticam*; quam per *evaporationem accensionem*, aut *destillationes* per alembicum.

Balneorum sive aedificiorum thermalium circa Budam, a gente Turcarum, quae fuerant extracta, necnon sectionibus tabulae geographico-antiquae, designavimus; figuras, seorsim in imagine ut spectari possent, in exitum partis, atque tomi hujus retulimus.

Finis imponitur huic examini plurium mirabilium fontium, qui suas Danubialibus aquas immiscent, unde patet quot, quantarumque heterogenearum substantiarum sit particeps aqua ejusdem corporis Danubiani, quod ipsum evenit in confusione tot arenarum metallicarum, quae a montibus devolutae sunt per flumina lateralia, quae per fodinas transeunt ad formandum alveum nostri fluminis, quod naturali jure tributum exigit ex visceribus tot montium circumstantium, aut ex tot metallis perfectis, imperfectisque, salibus diversis, lapidibusque pretiosis, quasi pretiosis et inferioribus spectabilibus et ob diaphaneitatem et ob colorum varietatem, quae omnia gloriae et opulentiae Danubio sunt.

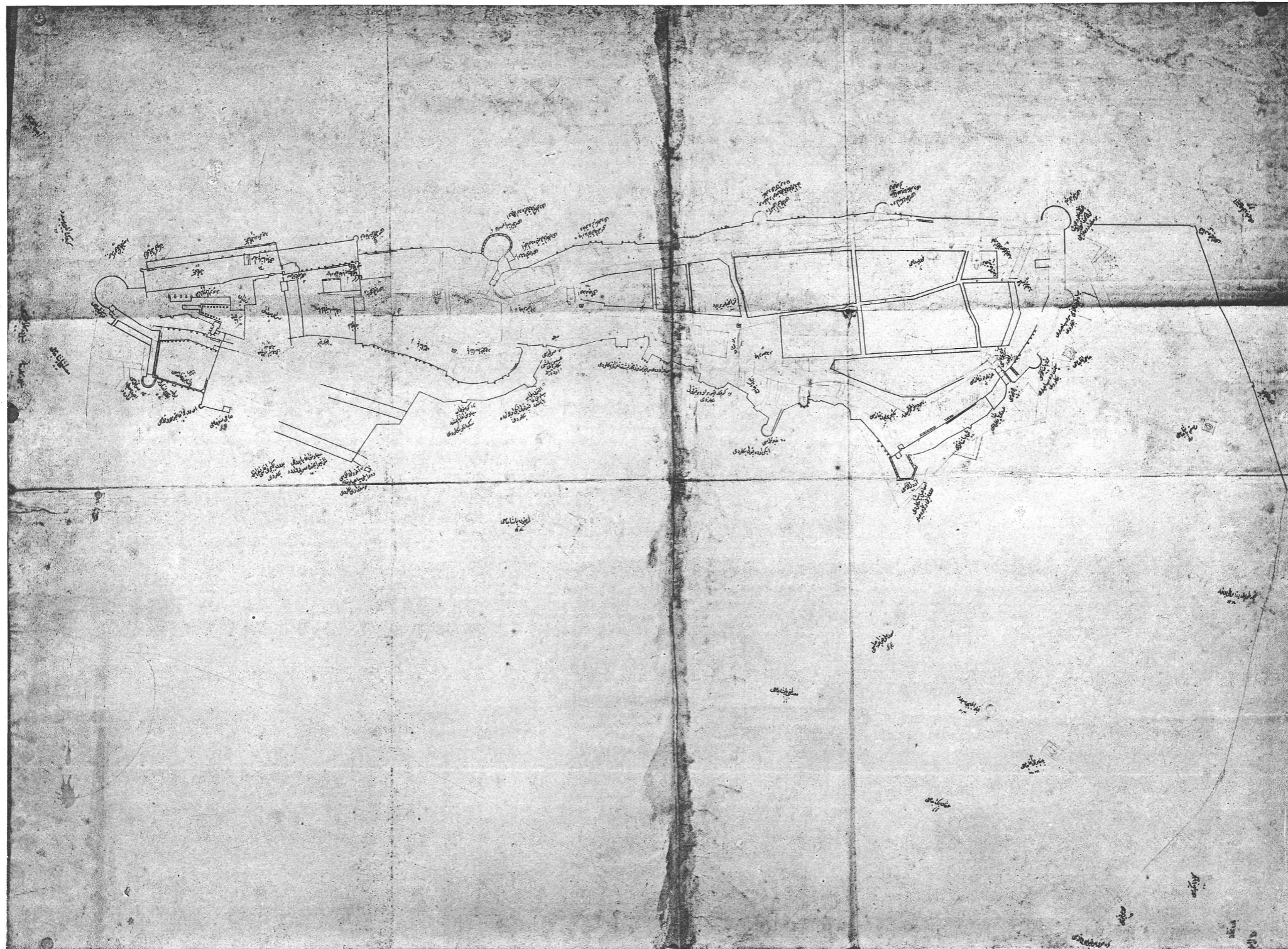
A budai Császár-fürdő és környéke 1686-ban.

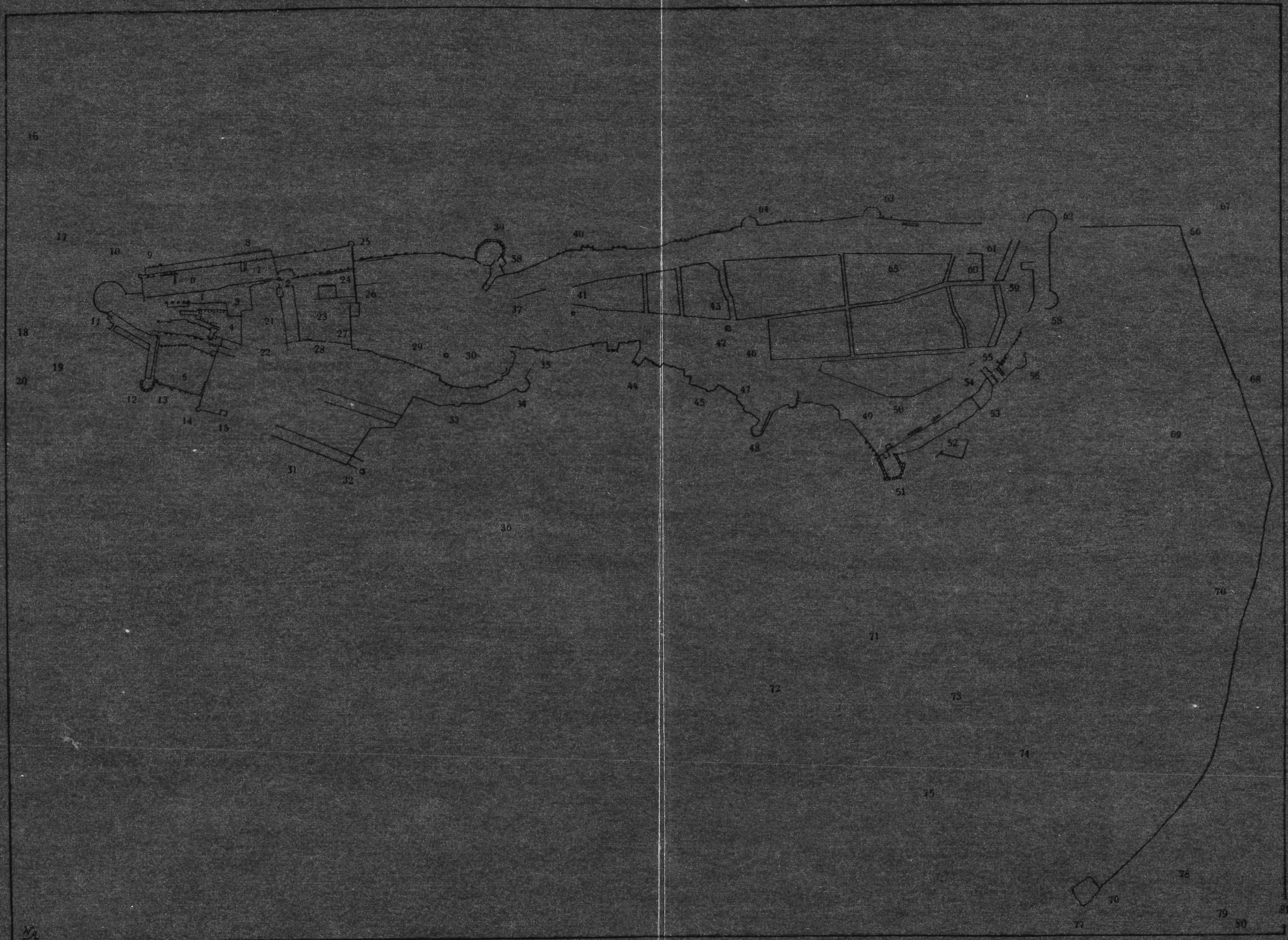
(Fontana egykorú metszetéről.)

Jelmagyarázata: 1. Gül-Baba mecsete. 2. A derviskolostor romjai. 3. A pasa istállója és tömlőcze. 4. A Császár-malom. 5. A Császár-fürdő. 6. A budai fő-út. 7. Halas-tó. 8. A Duna. 9. Kikötő és Király-domb tere. 10. A kegyesrendűek templomának helye.

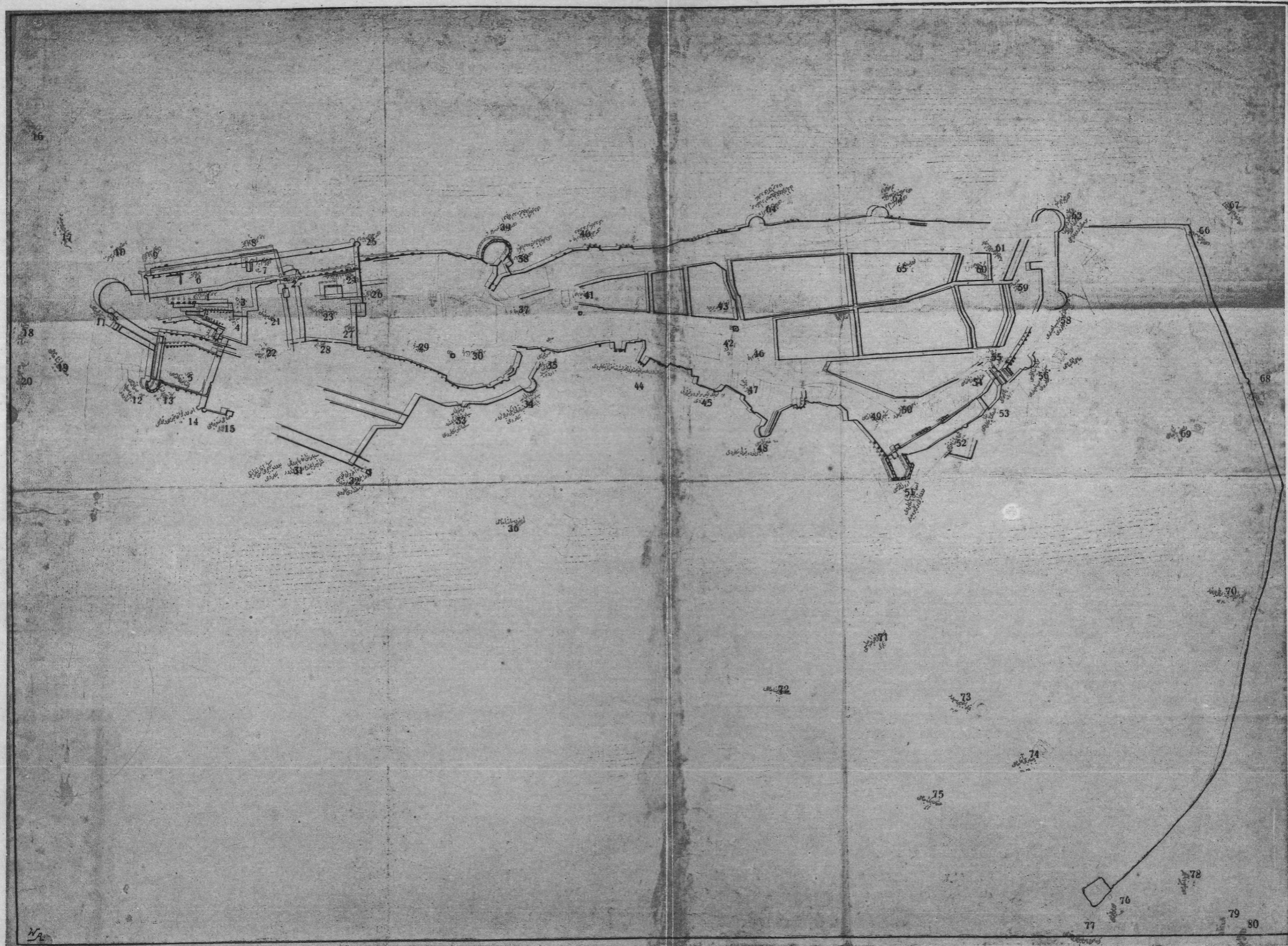
Arsenali et armerie di Buda.

[1.] *Kral Serainun Icinde Gebe hane.* L'armeria, ch'è nel castello o palazzo de' Re d'Ungaria, dove nella presa di Buda v'era gran quantità di ricche loriche, tempestate di gioie, con oro et argento, lanze, schioppi, circassi et altre ricche armi, secondo l'uso dei Turchi; non è arsa, ma fu trovata ancor tutta piena.

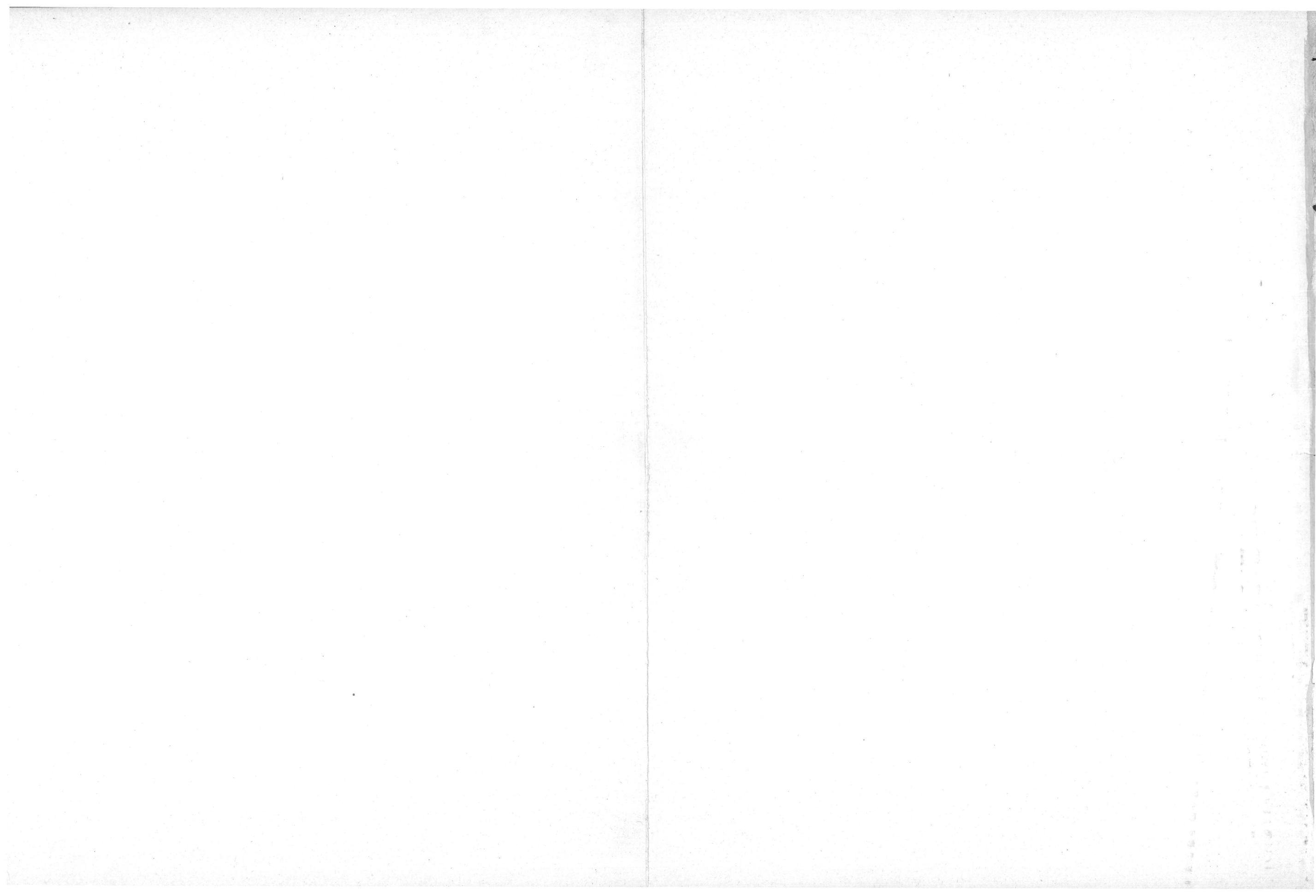
BUDAVÁR 1686-IKI TÖRÖK TERKEPE.

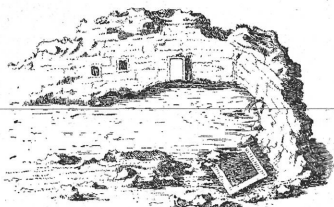
BUDAVÁR 1686-IKI TÖRÖK TÉRKÉPE.

83

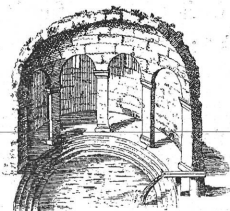
82

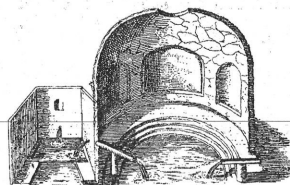
FIGURAE
BALNEOR. BUDENSIIUM.

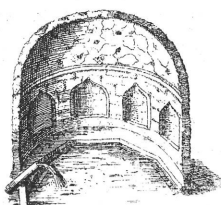
I.

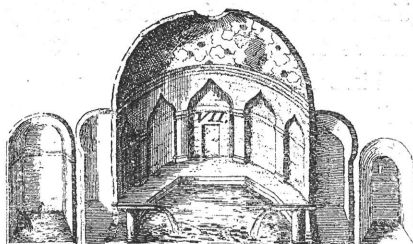
II.

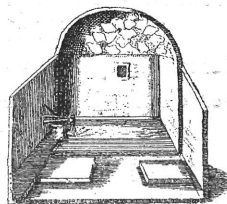
III.

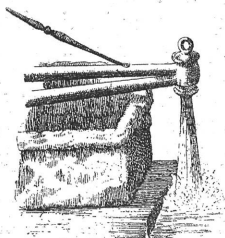
IV.

V.

VI.

VIII.

- I. Balneum, destructum, Vetus, ad Radicem Montis S. Gerhardi.*
II. Balneum, ad Pontem.
III. Balneum, Rascianorum.
IV. Balneum, Civitatis Inferioris.
V. Balneum, Regium, in Cujus Medio Recessus; VI. Quo, Introitus
patet, per Portam, VII.; cum Emissario, VIII. ad intromitt-
tendam Aquam Frigidam.

[2.] *Kral Serainun Tassirasinde Buiuk gebe-hane Safi Barut.* L'arsenale grande per polvere del castello, profondo di 45 gradini¹; andato in aria.

[3.] *Oruzz Aghà Capusinde Jer icinde Gebe-hane Barut.* Nella Porta detta d'Oruzz Aghà v'era un'arsenale di polvere e di palle, di fuori sotto terra, che nell'assedio tutto fu levato, e portato dentro nella città²; resta intiero.

Specificazione delle Ghiazzare, il ghiaccio delle quali per uso publico et ad ogni nazione, sia povero o ricco, tutta l'està due volte al giorno si distribuiva gratis senza denaro.

[1.] *Cifut³ Mahalesinde ienizzeri bushanesi.* La ghiazzara de' Gianizzeri nella contrada d'Ebrei; in questa entravano 10 mila carri di ghiaccio, che serviva non solo per tutti gli Gianizzeri, ma anco a piacere di chi si sia, *gratis*, costituendo persone, che attendevano a distribuire il ghiaccio tutta l'està; questa resta intatta.

[2.] *Beci-capusine bitissik bushane.* Vicino alla Porta di Vienna una ghiazzara che prendeva 8 mila carri di ghiaccio, quale si distribuiva a tutti *gratis*; resta intiera.

[3.] *Frenk kulesinun allinde bushane mezarlik icinde.* Sotto la Torre Franca di fuori, dentro li sepolcri v'è una ghiazzara, che prende 10 mila carri di ghiaccio, che serviva per distributione; distrutta di sopra.

[4.] *Chiupri Bassi bushanesi.* La ghiacciara, ch'era vicino al ponte; distrutta.⁴

[5.] *Jenizzerlerin Chiuzzuk bushanesi Erdel Kulesine Jakin.* Ghiacciara picciola de Gianizzeri, che conteneva 6 mila carri di ghiaccio; non lontano dalla porta detta di Transilvania; vi resta intiera.

Oltre di queste suddette ghiacciare, com'era vicino il Danubio, ogni Turco di qualità haveva una ghiacciara in sua propria casa.

Di più non posso tralasciar questa curiosità, che in ogni porta della città di dentro v'è in forma d'una bottega di pietra, dove si fermavano tanti netti boccali di rame per opera di misericordia, sempre pieni d'acqua ghiacciata, et ogni villano di qualunque religione, sia Christiano, Turco, Ebreo etc. ch'haveva sete, poteva beberne; e sempre v'assisteva una persona costituita a posta d'attender sopra questa acqua aghiacciata e d'empire li suddetti boccali; et era salariata da qualche moschea. Così anco s'usa in Constantinopoli, et in molte altre parti, Adrianopoli, Filippopoli etc.

È anche curioso il sapere, che vicino al tempio detto *Orta Giamisi* vi sono cucine grandi coperte di piombo e caldaie di rame di grandezza incredibile; e vi sono anco magazzeni appresso, dove si conservavano migliara misure di riso, frumento, farina, e di vasi con butiro, etc. Si chiama *Imaret*,⁵ ch'è un'opera di misericordia et ogni venerdì sera

¹ Zenarollánál csupán 25 gradini.

² Ugyancsak tőle tudjuk meg, hogy ez az 1684-iki ostromkor történt, s hogy a kapu: Gran porta.

³ Magyar helyesírás szerint: *Csifut*, a zsidók gúnyneve a törököknél.

⁴ Ezt a jégvermet Zenarolla jegyzéke nem ismeri.

⁵ Zenarollánál hibásan így: *Im Hareb*.

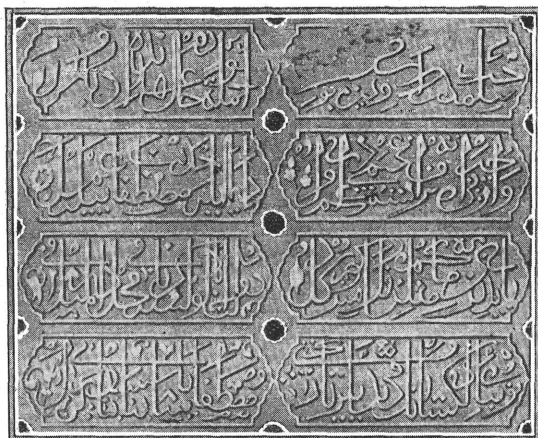
andavano tutti i poveri della città, e forastieri, e gli si dava *gratis* ad ogn'uno una pagnotta, due sorti di minestra, e una candela.¹ Questo luogo non è distrutto.

Si contano molto più di 40 forni pubblici e più di 4000 vigne, registrate ne' registri dell' entrate, che ha il Bassà, dalle quali riceve ogn'anno [il tributo di] due carantani² per 40 passi di lunghezza e 2 di larghezza. Questa misura si dice *donum*, e vi son vigne, ch'hanno alcuni *donum*.³

Vi è gran quantità di pomarii e giardini nell'isole, e in altre parti intorno.⁴

V'erano 22 forni per cuocere il pane e pasta; la maggior parte sono distrutti.

Si contavano 460 cannoni tra piccoli e grandi.⁵

A budai Császár-fürdő felirata Musztafa pasa idejéből.

(Sztankovits Lipót 1837-iki rajzáról.)

Vi sono 42 *orta*,⁶ che sono case grandi per 42 *ciorbagi* con li loro Giannizzeri, basta a dire: Jenizzeri ortalari, e servivano queste case grandi per habitatione della militia de Giannizzeri; dentro, la maggior parte sono arse, però vi restano le mura, per essere fabricate di pietra, e mattoni.

Vi sono due fabbriche grandi di polvere, dette *Barut hane*, presso il Danubio, dove si faceva la polvere.

¹ Részletesebben ismerteti e szép intézményt a török Evlia Cselebi; id. m. 250. l.

² Zenarolla hozzát teszi *Alemaní*, vagyis *Centner*, német mázsa.

³ Ezt a zavaros négy sort Zenarolla jegyzéke szerint tudtuk csak rekonstruálni.

⁴ Ez és az utána következő két sor Zenarollánál hiányzik.

⁵ A Buda bevétele után 1686 szeptember 3-ikán az állásokon talált ágyúk, mozsarak és vetágyúk inventariumát kiadta Römer Flóris az «Archaeologiai Közlemények» 1878-iki 12. k. 50—55. l.

⁶ Zenarollánál így: *orde*.

V'è una grande Accademia per lo studio, costrutta di pietra e coperta di piombo con molte stanze attaccate al suddetto gran tempio, detta in Turco: *Medresse*. Questa resta intatta.

Monasterii di loro religiosi fuor di Buda in luoghi rimoti.

[1.] *Hidir Baba Techesi*. Il Monasterio dell' *Hidir Baba*, fabricato di pietra, e v'erano 15 di loro religiosi dell'ordine detto *Bektasi*, perchè il fondatore si chiamava *Bektas*, come San Francesco i Francescani, così s'osserva appresso di loro, che prendono il nome dal fondatore.

[2.] *Ghiul Baba Techesi*. Il monasterio del *Ghiul Baba*.¹ Quest' era un vecchio, e ricco, chiamato *Rosa*, ch'abbandonò il mondo, e fabricò detto monasterio,² nel quale s'è ritrovato hoggidì detto *Ghiul Baba*, che vuol dire Padre *Rosa*, come appresso di noi dire Padre *Giacinto*. In questo monasterio solevano habitare 60 de loro religiosi.³

[3.] *Mikdar Baba Techesi*. Il monasterio del *Mikdar Baba*, nel quale habitavano 20 religiosi.⁴

[4.] *Jali Techesi*. Il monasterio che giace nell lito del Danubio sotto Pest; vi habitano 10 religiosi.⁵

Tutti questi suddetti monasterii vi sono nel loro essere.

La pescaria di Buda si vende dal publico, perchè v'è sotto la città abbondanza d'ogni sorte di pesci grandi, massimamente di storioni molto grandi, de quali si pesca gran quantità.

Kiwül Marsigli e sajalkezü rájegyzésével: Moschee e bagni de' Turchi havute in Buda.

(Eredetije a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 5. kötetében, térképek közt; másik ennek ezt néhol kiegészítő példánya az 57. kötet 401/4. lapján. Mindkettő adataiból került ki e végtelen becses leírás.)

¹ Gül-Baba sírkápolnája legrégebbi fametszetű képét ld. a «Vasárnapi Ujság» 1855. évf. 84. l. Egy másik rajzát az 1873. évf. 417. l. A kápolna belsejének rajzát pedig az 1862. évf. 328. l. Török monda szerinti történetét megírta Vámbéry Ármin u. o. az 1861. évf. 279. l. Regényesen pedig Nemes Albert ugyanott, az 1874. évf. 196/8. lapján. Legrészletesebben írt róla Tóth Béla «Magyar ritkaságok» cz. m. (Budapest, 1899.) 116—130. l.

² Zenarollánál még ezt olvassuk e kolostorról: In questo monastero, chi veniva, era ben veduto, e trattato per carità lautamente.

³ Buda harmadik helytartója, Mohammed pasa építé 1543—48 közt.

⁴ Zenarolla hozzát teszi még: e questi pure facevano grandi carità al popolo.

⁵ Zenarollánál: 12, che vivevano molto austeramente, da che li medesimi christiani restavano edificatissimi, e ciò serviva a loro di grand'esempio.

VI.

Budavár és környékének két török térképe.

(Marsigli fövételei 1686 szeptember elején.)

A térképek török szavait átírta,¹ fordítá és magyarázta : Dr. Karácson Imre.

I. BUDAVÁR TÉRKÉPE.

1. *Kirái szerájlári dir.* A királyi palota.

Mátyás király palotája a török uralom alatt még meg volt. Leírása olvasható Evlia Cselebi id. m. 240. l.

2. *Szeráj kapuszi.* A palota kapuja.

A királyi palotához vezető főkapu volt ez.

3. *Zendán.* Börtön.

Földalatti börtön volt itt, melyről Evlia Cselebi (id. m. 239. l.) azt írja, hogy «a pokol fenekéhez hasonlított.»

4. *Dsebekháne.* Hadi szertár.

5. *Pasa buz-khánészi.* A pasa jégverme.

6. *Jeni máhálle.* Új várnegyed.

7. *Murád pasa dsámi.* Murád pasa mecset.

Kicsi, de díszes mecset volt. Leírja Evlia Cselebi id. m. 240. l.

8. *Jeni máhálle bedenleri dir.* Az új várnegyed bástyái.

9. *Frengi kule kücsük.* Kis frengi torony.

10. *Böjük frengi kuleszi dir.* Nagy frengi torony.

11. *Frengi kapuszi.* Frengi kapu.

12. *Szu kuleszi.* Icsinde szu várdir. Víz-torony. Víz van benne.

E víztornyot ismerteti Evlia id. m. 244. és 246. l.

13. *Bölme. Bejlik ámbárlári.* Erődítményszakas. A bégség² magtárai.

14. *Oruds aga kapuszi ve kuleszi.* Oruds aga kapuja és tornya.

15. *Hádsi Szefer dsámi.* Hádsi Szefer mecset.

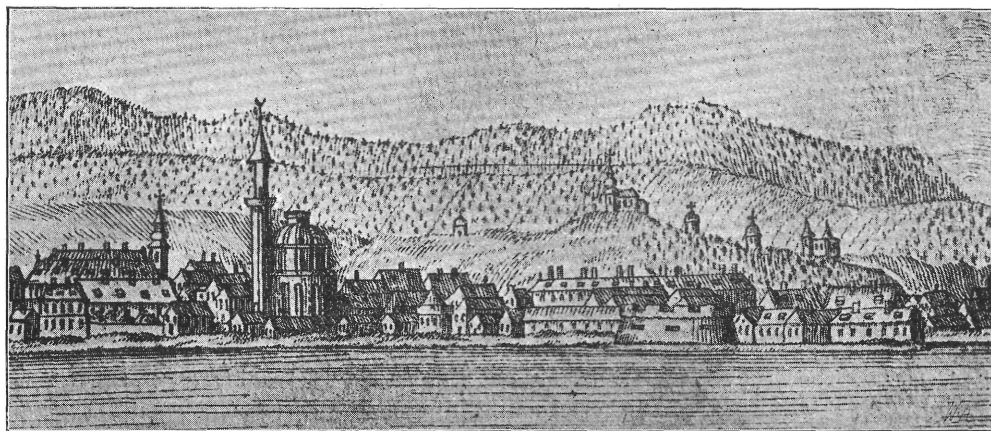
16. *Ácsik ilidseszi.* Nyílt hévfürdő.

A török világban igen látogatott fürdő volt, még külföldiek is felkeresték; ld. Evlia id. m. 247. lap.

¹ A török szókat a kiejtés szerint egészen magyarosan írtam át és szó szerinti fordítást csatoltam hozzájuk. A fordításhoz, a hol szükségesnek mutatkozott, magyarázatot adtam.

² Bégség, vagyis a bég kormányzósági kerülete.

17. *Kücsük ilidseszi dir.* Kis hévfürdő.
 18. *Jesil direkli ilidseszi.* Zöld oszlopos hévfürdő.
 Zöld oszlopairól nevezték így. Böven leírja Brown és Evlia id. m. 247. l. Említi 1591-ben Wratizslaw báró is; Szamota id. m. 193. l.
 19. *Musztafa pasa dsámi.* Musztafa pasa mecset.
 20. *Jesil direkli dsámi.* Zöld oszlopos mecset.
 21. *Szeráj mejdáni.* Palota-tér.
 A királyi palota előtt lévő nagy tér volt ez.
 22. *Dsebekháne atdigi bedenleri.* A hadi szertár megnyujtott bástyái.

A budai vízi-mecset és környéke.

23. *Báli pasa mejdáni.* Báli pasa tere.
 Báli pasa, vagy Hamza Beli bég, kiról e teret nevezték, 1542-ben budai kormányzó volt.
 E terét említi Evlia is id. m. 240. l.
 24. *Sziavus pasa japdigi keszek jeni tábie.* Sziavus pasa által készített új téglabástya.
 25. *Karakas pasa kuleszi.* Karakas pasa tornya.
 Karakas pasa építtette, mikor budai kormányzó volt, 1620-ban.
 26. *Dilendsi kapuszi.* Koldus kapu.
 27. *Topkháne.* Ágyu-raktár.
 Itt volt az ágyúöntő műhely is; részletesen leírja Evlia id. m. 237. l.
 28. *Kücsük kapu.* Kicsi kapu.
 29. *Pasa dsámi.* Pasa mecsetje.
 A budai kormányzók itt szokták végezni imádságukat. Evlia Cselebi ezt (id. m. 243. l. szerint *Szerájdásámi* néven említi, a mi annyit jelent, mint: Palota mecset. Ismertette Némethy id. m. 7—12. l.

30. *Pasa szerájligi dir.* A pasa palotája.
A budai kormányzó pasák ebben laktak. Eredetileg kicsi, szűk épület volt, azért Murád pasa ki 1650-ben lett budai kormányzó, kibővítette.
31. *Sziavus aga japdigi serampo. Icsinde szuji várdir. Budün jcnicseri agaszı neferátile beklerdi.* Sziavus aga által készített sorompó. Víz van benne. A budai janicsár aga őrizte csapatával.
32. *Ákhorlik kuleszi. Rumüli szıpáhılárındán bir mikdári beklerdi.* Istálló¹ torony. A rumiliali lovasok egy csapata őrizte.
33. *Gömüs tábie. Sziavus aga japmısdır. Szegebánlár beklerdi.* Ezüst bástya. Sziavus aga készítette. A szegbánok² őrizték.
34. *Altun tábie. Sziavus aga japmısdır. Kapu-kuli iki ücs oda beklerdi.* Arany bástya. Sziavus aga készítette. Két-három oda³ kapu-kuli⁴ őrizte.
35. *Szu kapuszi. Ászász-bási beklerdi odaszıle. Vızı-kapu.* Az észász-basi⁵ őrizte odájával.
36. *Dujgun pasa dsámıszı. Dujgun pasa mecsetje.*
Ennek nevét írják így is: Tojgun pasa; 1553—59 közt két ízben is volt budai kormányzó. Mecsetjéről ír Némethy id. m. 56—59. l.
37. *Csársu dir.* A csársi.⁶
38. *Ova kapuszi. Iki oda kapu-kuli beklerdi.* Síkság kapu.⁷ Két oda kapukuli őrizte.
39. *Kászim pasa kuleszi. Ücs oda kapu-kuli beklerdi.* Kászim pasa tornya. Három oda kapu-kuli őrizte.
40. *Csardak kolkhánészı. Defterdár beklerdi.* Csardak⁸ őrház. A defterdár őrizte.
41. *Orta dsámi. Középső mecset.*
Nevét onnan kapta, mivel éppen a város közepén feküdt; Evlia Cselebi szerint (id. m. 243. l.) igen látogatott mecset volt.
42. *Bedesztán. Bedesztán.*⁹
43. *Kazándsilár jeri dir.* Az üstkészítők helye.¹⁰
44. *Buradan Szu kapuszına varınsa Peste neferátı beklerdi.* Innentől kezdve a Vízikapuig a pesti csapat őrizte.

¹ *Ákhorlik*, annyit jelent, mint: istálló-épületek. Azon a helyen voltak Mátyás király istállói.

² *Szegebán*, a vadász zászlóaljhoz tartozó katona.

³ *Oda.* Eredetileg a janicsárok voltak odákra beosztva a kaszárnyákban való elhelyezés szerint. *Oda*, annyit jelent mint: szoba. A kaszárnya egy-egy szobájába beosztott csapat volt egy *oda*. Utóbb *oda* száz főből álló csapatot jelentett.

⁴ *Kapu-kuli*, a várak őrzetére felfogadott zsoldos csapat.

⁵ *Ászász-bási*, az éjjeli őrségnek, különösen a közbiztonságra ügyelő éjjeli őrségnek parancsnoka. Mai értelemben rendőrpapancsnok.

⁶ Nálunk bazár néven ismeretes.

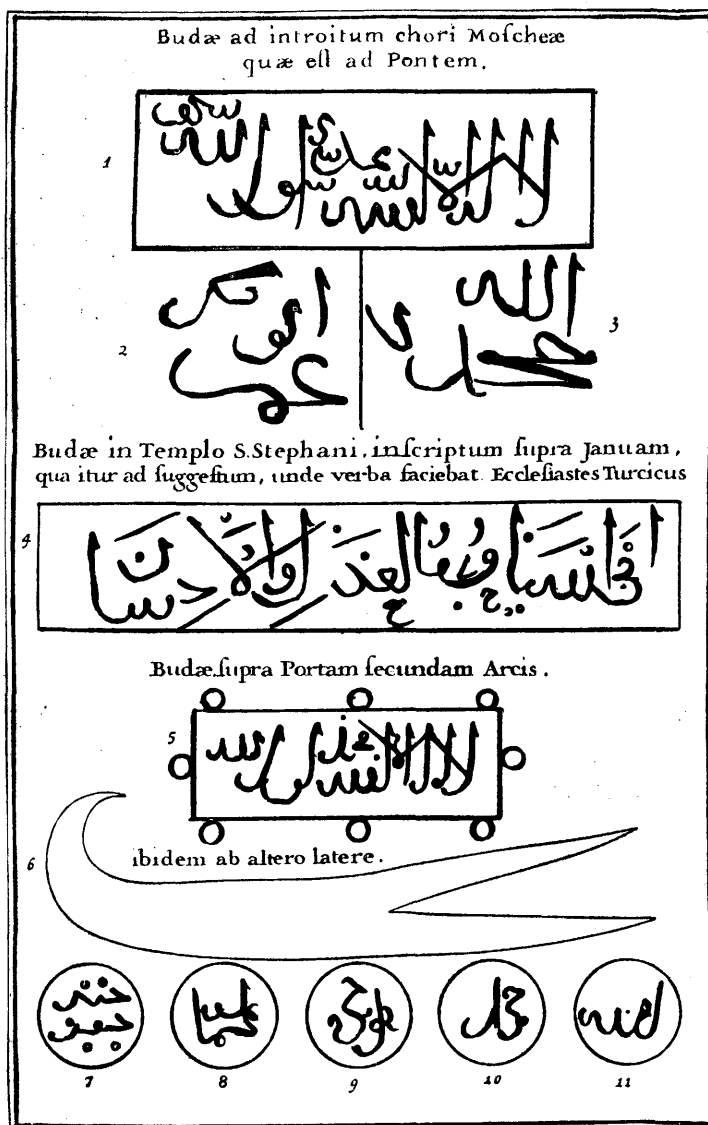
⁷ *Ova*, annyi mint síkság, tehát a Buda háta mögötti mezőre vezető ún. Fejérvári kapu.

⁸ *Csardak*, melyből a magyar *csárda* szó is származott, négy faoszlopon nyugvó tető, mely pihenő-helyül s őrházul is szolgált.

⁹ *Bedesztán* vagy *bezesztán*, hol különösen szöveteket árulnak.

¹⁰ *Kazándsi*, a janicsároknál a szakácsokat s az ételek kiosztásával megbízott egyéneket is így nevezték. *Kazándsi*, annyit jelent: kolompáros, üstös, kazánkészítő.

45. Küçük kapu. Bir oda kapu-kuli beklendi. Kis kapu. Egy oda kapu-kuli örizte.
 46. Csársu dir. A csársi, bazár.
 47. Büyük dsami. Nagy mecset.

Budai templomok és kapuk arab feliratai.

48. Kháber kuleszi. Iki oda kapu-kuli beklendi. Jelző torony. Két oda kapu-kuli örizte.
 49. Jenicseri buz-khâneszi. A janicsárok jégverme.

50. *Jahudilár máhálleszi dir.* A zsidók várnegyede.
51. *Erdel kulcszi. Iszmáil pasa beklerdi ve rumili ve khumbáradsilár.* Erdélyi torony. Iszmáil pasa őrizte s a rumiliak és a khumbaradsik.¹
52. *Mahmud pasa kulcszi.* Mahmud pasa tornya. Így nevezve Mahmud pasáról, ki 1543—48 közt volt Buda helytartója.
53. *Becs kapuszi. Abdi pasa beklerdi.* Bécsi kapu. Abdi pasa őrizte. Részletes leírását ld. Evlia Cselebi id. m. 236. l.
54. *Ázáblár buz-khácszi.* Az ázábok² jégverme.
55. *Jenicseri ágaszi joli dir.* Janicsár aga-út.
56. *Murád pasa kulcszi. Szemendre szípáhilári beklerdi.* Murád pasa tornya. A szendrői lovasok őrizték. Murád pasa építtette a tornyot 1650 körül, mikor budai kormányzó volt.
57. *Hádsi aga dsámi.* Hádsi aga mecset. Mint hogy ez a bécsi kapu közelében van, Hadsi Achmed mecsete volt.
58. *Sziavus pasa kulcszi. Szerem szípáhilári beklerdi.* Sziavus pasa tornya. A szerémi lovasság őrizte.
59. *Hamam joli dir.* Fürdő-út.
60. *Fethia dsámi dir.* Győzelmi mecset. Ld. e mecset leírását Evlie Cselebi i. m. 243. l. A rávonatkozó egyéb adatokat ld. Némethy id. m. 33—44. l.
61. *Toprák kulcszi joli dir.* A földtorony útja.
62. *Toprák kulcszi. Kapu-kuli beklerdi, maán kol-ketkhudászi ile bir mikdár rumili.* A földtorony. A kapu-kulik őrizték s egyszersmind a kol-ketkhudával egy csapat rumilii.
63. *Veli beg kulcszi. Mütekáidin beklerdi ve khodsalár.* Veli beg tornya. A veteránok őrizték és az öregek.
64. *Eksi ás kulcszi. Bir mikdár Öszlerogonli ve Novigrádlí beklerdi ve száireden.* Savanyu étel tornya. Egy csapat esztergomi, nógrádi és máshová való őrizte.
65. *Fevdkubbe (?) dsámi.* Fevdkubbe (?) mecset. E mecset nevénel a betük annyira összefolynak, hogy olvasása bizonytalan. Fevdkubbe annyit jelent: Halálkupola.
66. *Kánnáre kapuszi.* Mészáros kapu.
67. *Inihán báiri.* Inihán domb.
68. *Jeni kapuszi.* Új kapu.
69. *Rusztem pasa dsámi.* Rusztem pasa mecset.
70. *Nemcsé topile jikdigi bedenler.* Német ágyúval lerombolt bástyák.
71. *Szürmeli hodsa dsámi.* Szürmeli hodsa mecsetje.
72. *Musztafa pasa dsámi.* Musztafa pasa mecsetje. Ismerteti Némethy id. m. 60—73. l.

¹ *Khumbárádsi*, gránátos katona.

² *Ázáb*, a benszülöttekből toborzott zsoldos katonaság, mely nem tartozott a rendes hadsereghez, mivel a háboru befejeztével szétbocsátották.

73. *Kaplu ilidseszi dir.* Födött hévfürdő.
74. *Csemerdsi aga dsámi.* Abroncskészítő¹ aga mecsetje.
75. *Oszmán bég dsámi.* Oszmán bég mecsetje.
Ez is, mint a 72. szám alatt említett Musztafa pasa mecsetje, a hasonló nevű városnegyedben volt. Mind a kettőről szól Evlia Cselebi, id. m. 246. l.
76. *Khorosz kapuszi.* Kakas kapu.
77. *Khorosz kapuszi ve kuleszi.* Kakas kapu és torony.
78. *Gül-baba tekkeszi.* Gül-baba kolostora.
Bektási dervisek kolostora volt, kik háború esetén fegyvert fogtak, mint a keresztyéneknél a szerzetes lovagrendek. A kolostor történetét és leírását ld. Evlia id. m. 248. l. és bővebben Némethy id. m. 77—95. l.
79. *Barulkháne.* Lőporraktár.
Itt volt a löporgyár is, melyet igen részletesen leír Evlia Cselebi id. m. 253. l.
80. *Tahtali ilidseszi.* Deszkázott hévfürdő.
Taferner Pál jezsuita 1666-iki leírása nyomán említi Linzbauer is id. m. 53. l.
81. *Veli bég ilidseszi.* Veli bég fürdője.²
Evlia Cselebi is leírja e fürdőt, melyről különben említést tesz az angol Brown is, ki 1670-ben járt Budán. E fürdőt Musztafa pasa építtette. Ez a mai Császárfürdő. Lásd Evlia id. m. 248. l. és Szamota id. m. 329. l.
82. *Miftah-baba tekkeszi.* Miftah-baba kolostora.
A kolostor nevének felét a térkép fényképezőjének objectiv-lencséje tévedésből elhagyta, de kiegészítve a pontokat így kell olvasni: [Mift]ah-baba. Erről a Miftah-baba kolostorról említést tesz Evlia Cselebi is (id. m. 249. l.) azt mondván, hogy a Gül-baba kolostorhoz közel a Duna partján van. Helyrajzilag tehát csakis ez lehet.
83. *Jeni kapu bölmeszi.* Az Újkapú erődítményszakasza.
(Eredetije 70×100 cm. nagyságban a bolognai egyetemi kvtár Marsigli-iratai 8. kötetében.)*

2. BUDA VÁR ÉS KÖRNYÉKÉNEK TÉRKÉPE.

- A. [*Királ szerájlári dir.*³] A királyi palota.
- B. *Frengi kuleszi.*⁴ Frengi torony.
- C. *Bölme kuleszi.*⁵ Erődítményszakasz tornya.
- D. *Haber*⁶ *kuleszi.* Jelző torony.

¹ Törökül: csemerdsi.

² A 81–83. sz. helynév török jelzése a térképet másoló bolognai fényképész gondatlanságából lemaradt a fényképről, s így a térkép fénynyomatán nem látható; de a magyarázó lapjaira pontosan följegyeztük eredetijéről.

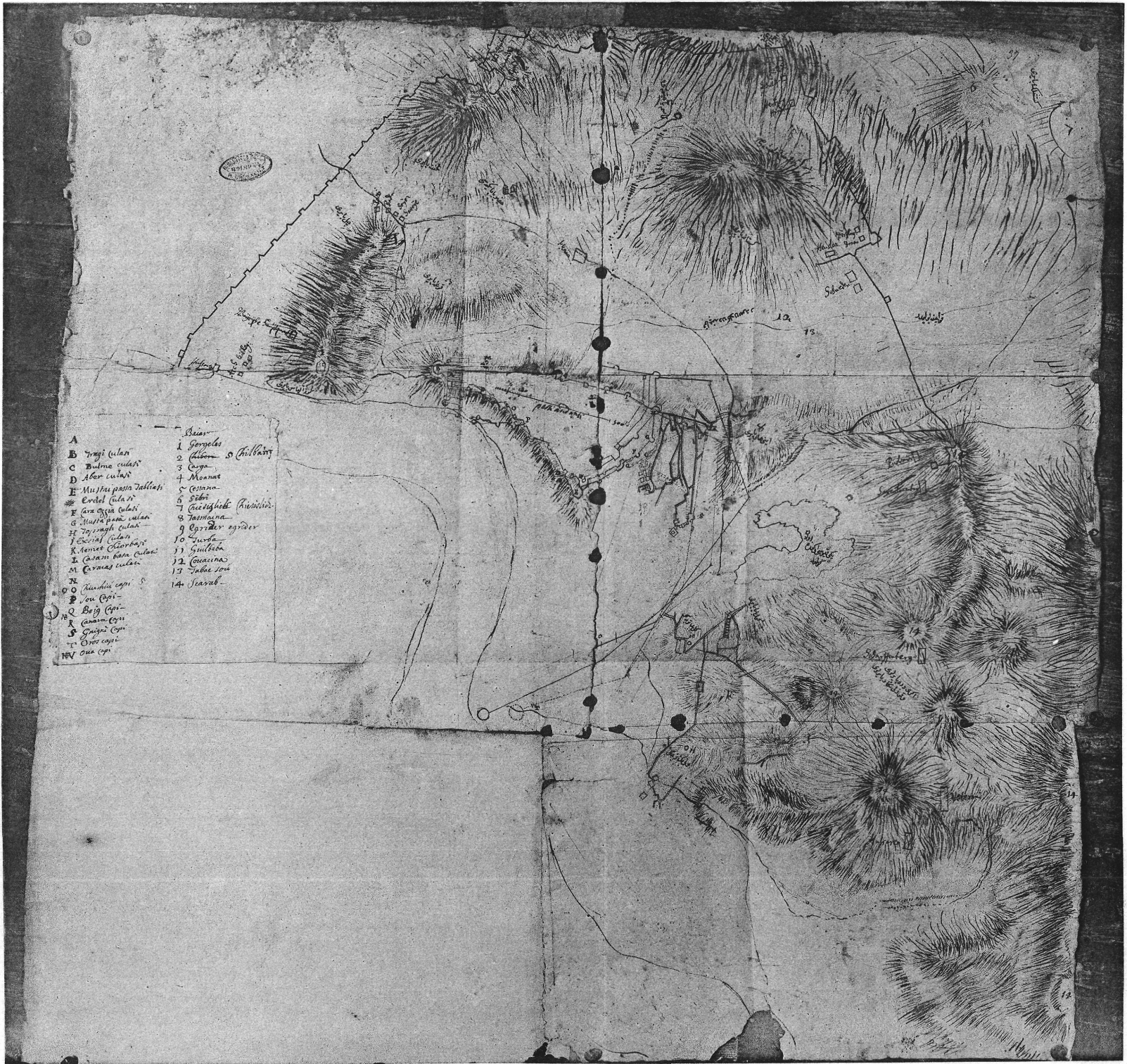
³ Ez a térkép olasz jelmagyarázatából tévedésből kimaradt; de megállapítható a másik térképről.

⁴ Marsigli következetesen így írja: Kulaszí.

⁵ Marsigli írásában: Bölme.

⁶ Olasz fonetikával írva így: Aber, miként alább is Oros-, Horosz helyett.

* Ennek természetes nagyságban készült fényképmásolatát megszerezte a «Magyarországi műemlékek bizottsága» is, és tanulmányozásra számunkra átengedvén, szíveségét ezúton is hálásan köszönjük.

A	Mustai para Tallah	1	Gerapeli
B	Mustai para Tallah	2	Alom S. Chibadi
C	Mustai para Tallah	3	Caya
D	Mustai para Tallah	4	Moanot
E	Mustai para Tallah	5	Moanot
F	Mustai para Tallah	6	Sibi
G	Mustai para Tallah	7	Cainghok Riehidid
H	Mustai para Tallah	8	Tamman
I	Mustai para Tallah	9	Epriker eyder
J	Mustai para Tallah	10	Yarwan
K	Mustai para Tallah	11	Guilida
L	Mustai para Tallah	12	Guacinas
M	Mustai para Tallah	13	Talbi sou
N	Mustai para Tallah	14	Sarab
O	Mustai para Tallah		
P	Mustai para Tallah		
Q	Mustai para Tallah		
R	Mustai para Tallah		
S	Mustai para Tallah		
T	Mustai para Tallah		
U	Mustai para Tallah		
V	Mustai para Tallah		

BUDAVÁR ÉS KÖRNYÉKÉNEK TÖRÖK TÉRKÉPE.

E. *Musztafa pasa tábieszi.*¹ Musztafa pasa bátyája.

E*. *Erdel kuleszi.* Erdélyi torony.

F. *Kará Hodsa kuleszi.* Kara Hodsa tornya.

G. *Musztafa pasa kuleszi.* Musztafa pasa tornya.

H. *Toprág kuleszi.* Földtorony.

I. *Eksi ás kuleszi.* Savanyú étel tornya.

K. *Áhmed csorbadi* [tornya.]

L. *Haszán pasa kuleszi.* Haszán pasa tornya.

M. *Karakas kuleszi.* Karakas [pasa] tornya.

N.

O. *Kücsük kapu.*² Kicsi kapu.

P. *Szu kapu.* Vizi kapu.

Q. *Bég-kapu.* A bég kapuja.

R. *Kanare*³ kapu. Mészáros kapu.

S. *Nyigrá* (?) kapu.

T. *Horosz kapu.* Kakas kapu.

U. *Ova kapu.* Sikság kapu.

1. *Gürz-Eliász báiri.* [Gergelesz] Gürz-Eliász dombja.

A Gellérthegyet a törökök nevezték így. István király várának is nevezték még, s ez elnevezés okát leírja Evlia Cselebi id. m. 254. l.

2. *Csil báiri.* Fűrj domb.

3. *Karga báiri.* Holló domb.

Linzbauer szerint a mai Naphegy.

4. *Mohanat báiri.* Mohanat domb.

Evlia Cselebi ezt következetesen *Muhabad* domb néven írja. A *b* és *n* betűk felcserélése igen könnyen történhetik a török írásban.

5. *Kesztana báiri.* Gesztenyés domb.

6. *Sibri.* A 6. számmal jelölt helyet az olasz magyarázat nevezi így. Ily alakban ismeretlen értelmű. A térképen nincs meg ez a szó, csakis a 6. számjegy mutatja a helyet, melyet jelez.

7. *Kesislik báiri.* Kesislik⁴ domb.

Kesis annyit jelent: Barát. Kesislik domb jelentése tehát: Barátkolostor domb. Valószínűleg a Szent Lőrincz kolostorról nevezték így a törökök.

8. *Taszmaina.* A 8. számmal jelölt helyet Marsigli *Tasmaina* néven jelzi. Ugyanott törökül ez elnevezés olvasható: *Ini-hán báiri* vagyis Ini-hán dombja.

9. *Egri dere báiri ve kuzli bunár báirlári.* Egri⁵ patak dombja és kuzli⁶ forrás dombjai.

¹ Marsiginál: Tabbiasi.

² Marsigli rendszeren így írja: Kapi.

³ Olaszul így írva: Kanara.

⁴ Marsigli így írja: Kjerisbik.

⁵ Egri annyit jelent mint: görbe.

⁶ Kuzli értelme ugyanaz, mint az egri szónak, tehát szójátékkal nevezték el a törökök görbe patak, görbe forrás néven.

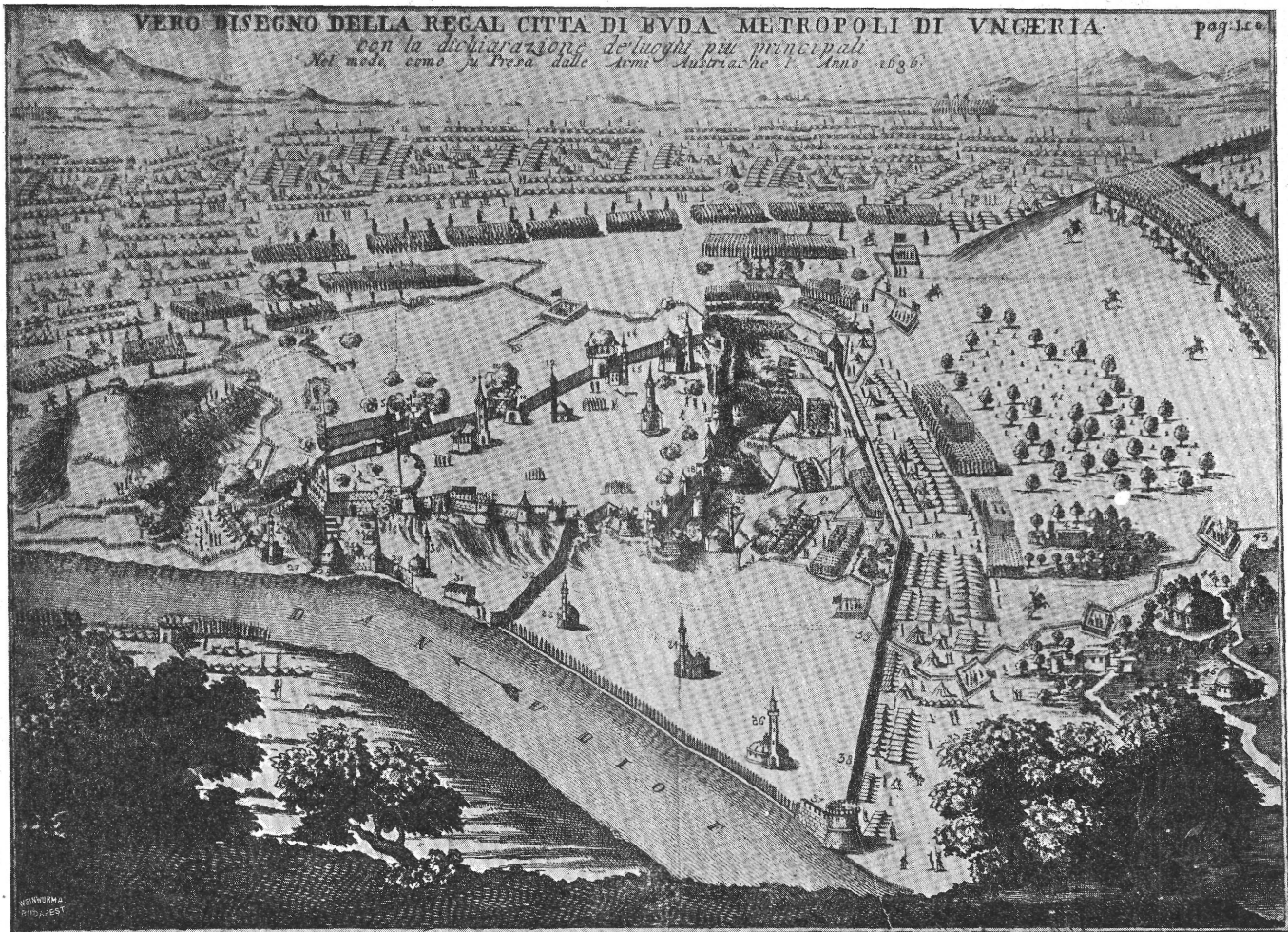
10. *Veli beg türbeszi.*¹ Veli bég mauzoleuma.
11. *Gül-baba türbeszi.* Gül-baba mauzoleuma.
Ma is meg van: a Calvaria (vagy József) hegyen, mit a törökök (Linzbauer id. m. 57. l. szerint) Mihnet depeszi-nek, azaz: Szenvedés dombjának neveztek.
12. *Kovacsinadan gelen szudir.* Kovacsinából jövő víz.
13. *Tábie szui.* Bástya vize.
A térképen nincs meg ez az elnevezés, csakis a 13. szám alatti magyarázatnál.
14. *Siarab.* A térképen öt hegy van 14. számmal jelezve. Marsigli az olasz írású *siarab* szóval a török *sarab* szót akarta írni, a mi annyit jelent: *bor*. A törökök ezeket *Bor-hegy* néven nevezték, mivel szőlővel voltak beültetve. A budai borokról említést tesz Evlia Cselebi is id. m. 251. l.
15. *Khizir baba tekkeszi.* Khizir baba kolostora.²
16. *Khizir baba.* Khizir baba.³
17. *Kászim pasa csesmeszi.* Kaszim pasa csorgókútja.
Kaszim pasa építtette Buda elfoglalása után néhány évvel.
18. *Királ bunár báiri.* Király-forrás dombja.
19. *Kovacsina joli dir.* Kovacsinai út.
20. *Jeni kapuszi önünde olan göl.* Az Új-kapu előtt lévő tó.
21. *Mehmed baba báiri.* Mehmed baba dombja.

(Eredetije 60×60 cm. nagyságban, a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 24. kötetében.)

¹ Röviden *Türbe*, síremlék-kápolna, mauzoleum.

² A térképen előforduló többi 15—21-ik helynév az olasz jelmagyarázatból kimaradt.

³ Értendő így: Khizir baba sírja.

BUDAVÁR 1686-IKI MAGLIAR-FÉLE RAJZA.

Vero disegno della regal città di Buda, metropoli di Ungheria, con la dichiarazione de' luoghi più principali. Nel modo, come fu presa dalle Armi Austriache l'anno 1686.

Dichiarazione de' Numeri.¹

<p>1. Gyergyel². Monte di San Gerardo.
2. Frenk³ kulasi. Baloardo d' Italia, presso al quale è la Porta d' Italia.
3. Sarai. Palazzo Regio, ovvero Castello.
4. Ruine fatte dalla polvere, accesasi a' 22 di Luglio.
5. Saraelik gyamesi. Tempio del Palagio.
6. Carcere de' Christiani presi, al lato della piazza della fortezza.
7. Passa sarai. Palagio, o residenza del Bassà, o del Comandante generale del luogo.
8. Karagas kulasi. Torre detta delle Ciglie nere.⁴
9. Passa gyamesi. Tempio del Bassà.
10. Hassan Passa Tabia. Baloardo del Bassà Giovanni.
11. Ova kapusi.⁵ Porta della Campagna, che conduce ad Alba Reale.
12. Jeni gyami. Tempio nuovo.
13. Toprak kala. Torre terrena.
14. Fetik⁶ gyami. Tempio della Vittoria.
15. Sahat gyami.⁷ Tempio dell' Orologio.
16. Eski gyami. Tempio vecchio.
17. Mustafa Passa Tabia. Baloardo del Bassà Mustafa.
18. Mura nuove per ritirata degli assediati.
19. Becs kapusi. Porta di Vienna.
20. Buro Tabia. Baloardo di Buron.
21. Oruds⁸ kapusi. Porta digiunatoria, così detta dal digiuno.
22. Su kapusi. Porta dell' Acqua.
23. Chiciuk kapusi. Porta picciola.
24. Hambarlik. Case delle vittuaglie.
25. Fonte d' acqua, il migliore che sia in Buda.
26. Tabahan gyamesi. Tempio de' Pelliciarì.</p> | <p>27. Luogo del ponte.
28. Su kulasi. Torre dell' acqua.
29. Aber kapusi. Porta delle stalle.⁹
30. Mataf gyamesi. Tempio de' lavoratori di zucchero.
31. Casa del canale artificioso, che versa l'acqua in città nel luogo detto Aberleh, dove sono le stalle del Bassà, fabbricata già dal Re Ladislao.
32. Muraglia nuova per difesa dell' Aberleh.¹⁰
33. Tojkun gyamesi. Tempio così appellato dall' uccello.¹¹
34. Mustafa gyamesi. Tempio di Mustafa.
35. Hagi Ahmet gyamesi. Tempio di Ahmet peregrino.
36. Su gyamesi. Tempio delle acque.
37. Horos kulasi. Torre gallinaria, così detta dal gallo.
38. Horos kapusi. Porta gallinaria.
39. Jeni kapusi. Porta nuova.
40. Mesarlık kapusi. Porta del Cemeterio.
41. Mesarlek. Cemeterio.
42. Gyulbaba. Monastero di Turchi, dove è sepolto Gyulbaba, detto il «Padre delle Rose», che i Turchi adorano per Santo.
43. Luogo dove vanno le acque del bagno.
44. Bagno di Velibeg.
45. Barathana. Macina della polvere di archibuso.
46. Bagno di Tahtale.¹²
47. Batteria degli Suevi.

A. Attacco degl' Imperiali.
B. Attacco de' Bavaresi.
C. Attacco de' Brandeburghesi.
D. Città di Pest.</p> |
|--|--|

¹ E rézmetszetű látkép metszője: Magliar András, némely nevet hibásan metszvé, a mit lehet kijavítva közlünk, megtartván teljesen a nevek olaszos írásmódját és sajátosságait.

² A Gellértheget a törökök Gürz-Eliász néven nevezték, Gürz-Eliász nevű muszulmán szentről, aki ott van eltemetve. A Gürz-Eliász név elferditése az olasz Gyergyel. Evlia Gselebi is említi (id. m. 254. l.) hogy abban az időben «több nyelven Gürz-Eliász néven ismerték» a Gellértheget.

³ Irva hibásan így: Tren Kulasi.

⁴ Az olasz magyarázó megfeledezett arról, hogy Karakas tulajdonnév és szó szerint lefordította *ciglie nere* (fekete szemöldökök) szavakkal. Karakas valóban annyit jelent: fekete szemöldök, csak hogy ez személynév volt, Karakas pasának neve.

Fontana és Juvigny egyenesen székesfejevári kapunak nevezi.

⁵ Az olasz magyarázó a török szótak azonban nagyrészt helytelenül írván le, *Kapsi* helyett itt is, mint a többi helyen *kapuszi* olvasandó; a mit végig kijavítánk.

⁶ Fetik, a Fethia (győzelem) szónak elferditése. A győzelem-mecsetet leírja Evlia Cselebi id. m. 243. l.

⁷ A látképen külön van feltüntetve a Fethia-mecset és a Szad- vagyis Óra-mecset. Evlia Cselebi azt állítja (i. m. 243. l.), hogy a hivatalos ütő óra, a mely szerint a város összes óráit igazították, a Fethia-mecset minaretjén díszlett. Wratislaw pedig mind a két tudóstól eltérően azt mondja, hogy ez az óra egy különálló toronyban volt. Szamota id. m. 197. l.

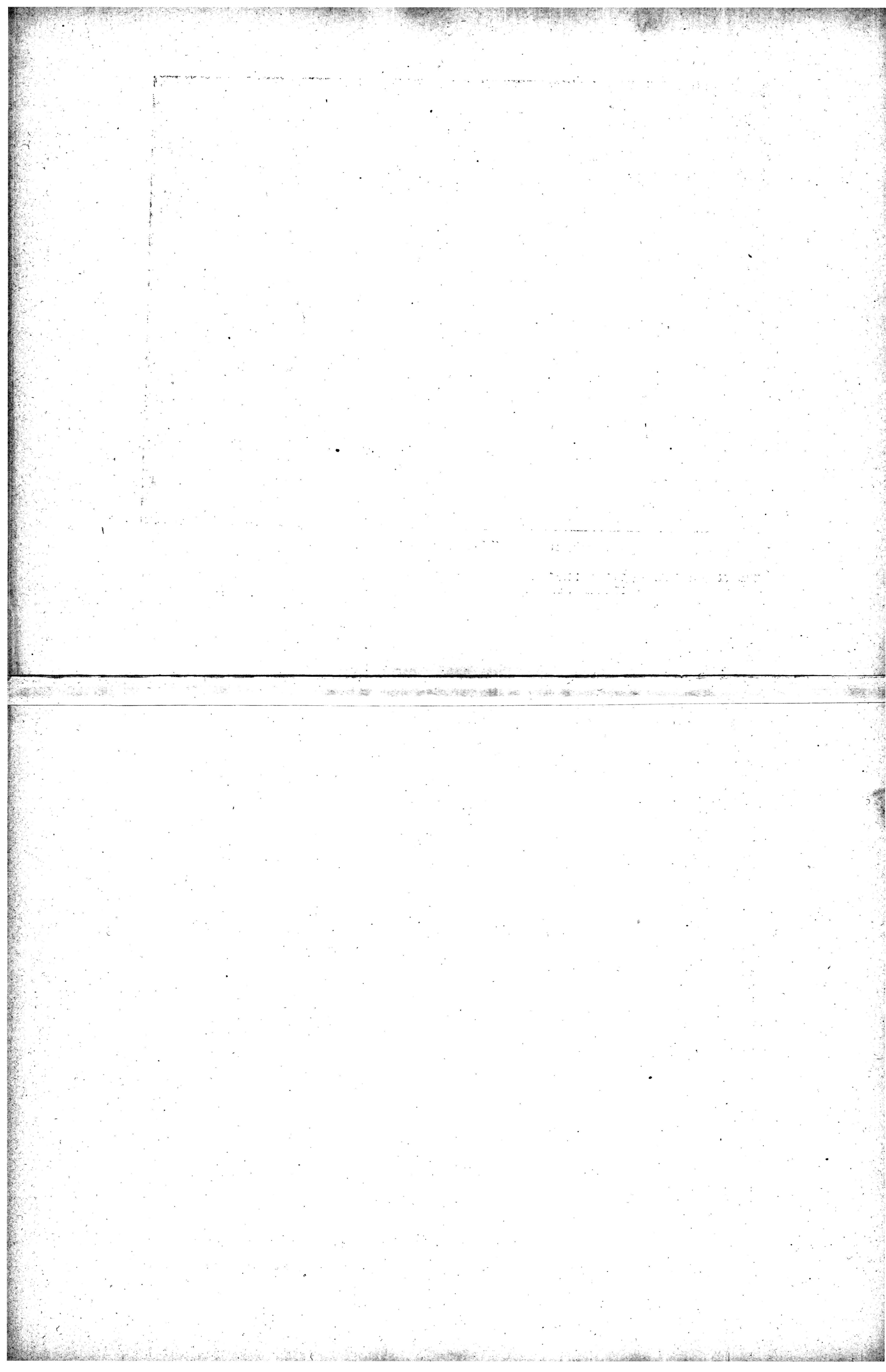
⁸ A török *oruds* (böjt) szó elferditése így: Oróc.

⁹ Fontana jelmagyarázata szerint ezek Mátyás király istállóí voltak.

¹⁰ Ennek Marsigli-féle rajzát közöljük a . . . lapon.

¹¹ A Tojkun-mecset Tojkun pasáról kapta nevét, az olasz értelmező pedig azt állítja, hogy valami madárról nevezték el. A helytelen értelmezés valószínűleg a *tojgár* (pacsirta) és tojkun szók összetévesztéséből keletkezett.

¹² Az olasz helyesírás szabályai szerint is hibásan irt török szók kijavítását, mint lényegtelen mellőzöm. Az olvasó maga is könnyen kiigazíthatja azokat, ha a Budavár térképéhez csatolt magyarázattal összehasonlítja.

VII.

Marsigli javaslata Budavár helyreállításáról.

(I. Lipót királyhoz 1686 október havában.)

Budavár helyreállítása s megerősítése azért szükséges, nehogy az ellenség elkeseredésében valami támadást intézzen ellene, mivelhogy elvesztése: előzménye hatalma teljes megsemmisülésének. — Főddolog a megrongált falak kijavitása, minthogy azokon tömérdek rés tátong. — De elegendő, ha az eredetileg öt ölnyi falakat csak négy ölnyi magasra emelik, mert így a megmaradt 1½ ölnyi falakra csak 2½ ölnyt kell rakni, s védelmi szempontból ez teljesen kielégítő. — Az alsó (vízi) várost jó lenne egészen elpusztítani, hogy a bástyáját hozzáépítés útján lehessen megszilárdítani, épp úgy mint a bajorok falvárát; míg a várban több házat le kell bontani, hogy az ágyúgolyók s a katonaság járásának tágabb tere legyen. — A Dunával való összeköttetést azonban könnyebbé kell tenni, már csak az ivóvizért is, mert a várbeli kútaké ihatatlan kénes, úgy hogy pl. a húst megkeményíti és ehetetlenné teszi. — A törökök portai főmérnöke maga is megkísérlé a Dunapartra vívó út erősítését, s munkájának nagyrésze megtartható.

Az összes javításokról Marsigli részletes költségvetést nyújt s biztosítja a királyt, hogy a jövő év június közepéig az egész munkával elkészülne, s kerülne 20—25 ezer forintba; kivált ha vállalkozás útján hajthatnák végre, a mi a kincstárra nézve előnyösebb volna.

Propositione di parere fatta in Ottobre 16[86] a Sua Maestà Cesarea ed all'Eccelso Consiglio di Guerra circa la riparatione di Buda.

D'altrettanta conseguenza riesce il metter in stato la piazza di Buda, con che possa essere salva da qualunque disperato pensiero del comune nemico, quanto fu importante il non mirare perdita di sangue, profusione di tesori e sin' all'impegno dell'imperiale potenza per la di lei conquista, per deprimere con questa l'orgoglio Turco, che col possesso d'un antemurale sì formidabile lasciava in forse la sicurezza de'confini christiani. Quindi è, ch' importando non perdere momento nell'applicar a tutti i modi di ristorarla, deve ogni mente fedele al servizio di Vra Maestà applicare quanto di sano
Introduzione.
tenga, nel dare giuditio in quelle parti, che possino essere più essenziali per un sollecito riparo, altrettanto necessario, quanto si deve giustamente dubitare, che la rabbia di que' cani possa portarli a scaricar un' nuovo sforzo per il ristoro d'una perdita, che gli è preludio di un total' eccidio. Mi fo pertanto lecito, col rigoroso scrutinio, che nella visita della piazza feci delle parti sue indebolite, dire il mio pensiero, suggerir i mezzi necessari con le seguenti ragioni, che sottometto all'intendimento dei più sensati, e per pigliare nell'esecuzione la norma più propria del mio governo, non restando in me gloria e vantaggio più desiderabile, che il buon servizio della Maestà Vostra.

L'ostinata difesa de'Turchi ha richiesto, che l'armata di V. M. facci gran rovina nella piazza per aprire la strada agli assalti, e per levare le difese, trovandosi in tutti gli attacchi le mura danneggiate da breccie lunghe cloftri ¹ 314, cioè l'attacco imperiale di cloftri 244, et il Bavarese cloftri 70. Lasciando a parte quella che Grandezza della breccia. fu fatta dall'incendio del magazzino, poichè considero non esservi per ora necessità di ripararla, essendo la di lei apertura assicurata da un'inaccettabile situatione.

Le mura rovinate quand'erano nel loro buon stato non eccedevano l'altezza di cloftri n° 5, e la grossezza com' è variabile, nemmeno la discrivio; ma in ora che si devono rialzare, estimo di miglior servitio di V. M. di non eccedere l'altezza di cloftri n° 4, potendo con tal proportione haver' un fuoco, che più radente diffenda le mie proposte. E perchè si trovano questi muri in essere sin'all'altezza di cloftri n° 1½, non sarà necessario per il complemento dei quattro, che farne due e mezzo. Altezza vecchia e nuova de muri, con la somma de cloftri cubi. E perciò nell'attacco imperiale ho bisogno di fabricare cloftri cubi di muro n° 1082 ⅓, e nell'attacco bavarese parimente cloftri cubi di muro² lasciando di misurare gl' altri interni che per hora [non di]fettano di riparo, bastando qualche picciol

A questa reparatione, che servirà a far rim[ettere nel] primiero stato la piazza, stimo necessario p[rima] d'aggiungervi le quì annesse mie propositioni, considerando che le difese, secondo l'antica dispositione de muri in tali siti vale poco, oltre che la debolezza d'una muraglia nuova è incapace di resister' alla mediocre forza di un cannone; e considerati questi motivi, stimo più che necessario il coprirsi maggiormente in essi.

All'attacco degli Imperiali propongo prima che si radi tutta la città bassa, lasciando per questo inverno (per più sicurezza da sorprese), in essere il muro che la cinge, qual dovrà poi questa primavera somministrar' i proprii materiali alla reparatione delle breccie. Dipoi tirarei una strada coperta della forma, difese, e profondità, che chiaramente appariscono nella pianta e profili, arandola di palizzate et assicurando in tutti gl' angoli salienti d' una picciola galleria, per essere pronta a contraminar il nemico; e nell'interno li farei due banchi o quasi rivellini, che sopra il di lei piano s'innalzano cloftri n° 2½, avanzando sopra la spianata, piedi n° 3, e questi da tutte le parti fiancheggiano e fanno la parte di piccioli bastioni, assistendo l'angustia delle vicine rondelle, e mantenendo libere le sortit ed assicurata la porta detta di Vienna, et in fine aumentano il fuoco di fronte e di fianco, non potendosi negare che il debole di Buda è in questa fronte per tante ben note ragioni.

Questa strada coperta si potrebbe continuare attorno della piazza, massime dalla parte, dove due anni sono fu attaccata nella forma che nel disegno ho punteggiata, rego-

¹ A német *klafter* (öl) olaszos hangzással leírva.

² A kipontozott helyeken a papiros kiszakadt s így a szavakat, a hol csak lehetett [szegletes zárjelbe] foglalva egészítettük ki.

landomi col sito e scarsezza di terreno; e perciò considerando non esservi tanta necessità, non ho voluto che accennarlo. Quanto per il contrario dico essere necessaria quella ch'ho disegnata avanti il fosso della rondella de' Bavaresi, affine d'assicurare quella breccia in pari grado dell' Imperiale, facendoli tante punte per sfuggire l'infiltrate della montagna di San Gherardo.

Proposizione di continuare anch'altrove parte delle sopradette fortificazioni.

Provisto in questa forma all'esteriore, stimo di sollecito e necessario giovamento di fare all'attacco degli Imperiali nel primo muro un parapetto di pietra fondato sulla grossezza del medesimo muro, giacchè al riguardo del fosso non ho terreno per slargarmi; anzi che sarò obbligato, o con ponti d'asse, o con un picciol muro che vi tenghi terra incassata, fermare la piazza, dove dovranno i moschettieri stare a far fuoco. E la seconda muraglia di là del fosso nelle rovinare parti risolvo di scarpar il terreno, e farli un valido parapetto che comandi il primo muro, li rivellini e strada coperta: vantaggi molto ben permessivi dalla situazione, che si comprendono nella pianta e profilo.

Fortificazione dentro la Breccia degl' Imperiali.

Dalla parte de' Bavaresi stimo necessario di far un forte parapetto attorno la rondella per renderla più resistente, e capace di coprire cannone ed infanteria, mettendola in stato, che meglio comandi alla spianata esteriore.

Fortificazione al di dentro le Breccie de' Bavaresi.

Attorno tutta la piazza, tanto nelle rondelle, quanto nelle cortine, ho cercato di aumentar' i fianchi e porre batterie, come si vede in disegno, havendo reso la gran fronte, che due anni fa attaccassimo, un fuoco incapace d'essere superato da quello del nemico.

Fianchi per cannone cavati in ogni parte possibile di tutto il recinto.

Nell'interno pretendo di rovinare tutte le case che m'impediscono il libero giro del cannone, e marcia de'soldati, havendo troppa necessità d'un simile spazio che deve prevaler al comodo di qualche case. E perciò il mio bisogno sta punteggiato nella pianta.

Distruttione di più case.

Fuori del corpo della piazza stimo più che necessario di non perdere di vista la comunicazione col Danubio, considerando la facilità de' soccorsi che ponno più presto venire; ma più di tutto la necessità ch'habbiamo di quell'acqua per il vitto, non essendo possibile bere, nè servirsi nella cucina di quella de' pozzi, che non è che un getto misto di zolfo e di vitriolo, che indurisce le carni, le fa apparire cremesine, e la dà un gusto insoffribile; e perciò di quest'acqua non se ne puol haver altr'uso che quello d'estinguer i fuochi. A tanto disordine della natura vi è chi s'eshibisce con l'arte a rimediare senza grave spesa, obbligandosi all'esperienza, alla quale spero non dissentirà la M. V. essendo di troppa importanza.

Ragioni perchè si debba mantenere la comunicazione col Danubio.

Offerta per correggere l'acqua dei pozzi.

Per mantenere questa comunicazione, li Turchi con la direttione di Chiaus Agà ingegnere della Porta, li fecero quel muro, che si vede in disegno, affatto non malinteso, e di cui pretendo servirmi, assistendolo avanti d'una buona palizzata, ed a lungo a lungo d'alcune cannoniere. Sì come dalla parte del castello avanti quella picciola rondella, che va alla ripa dell'acqua,

Fortificazione per mantenere la detta comunicazione.

è necessaria la disegnata picciol'opera torna che della [sua] parte impedisca il poter' essere tagliata la comunicazione, oltre che copre la testa del ponte che va a Pest.

Sacra Maestà, questi sono li deboli [miei pensieri] per la necessitosa restaurazione della piazza, [quale] quanto più la considero urgente, tanto più mi ch'attendi di sapere il tempo, i mezzi, i materiali, e guastatori, che mi sono necessari, che descrivo nell'annesso foglio, havendo fondati i miei calcoli sopra la cognizione della piazza.

Dettaglio della quantità d'ogni travaglio a parte, de' mezzi che sono necessari e della somma d'ogni cosa.

Dettaglio della quantità della strada coperta avanti la Breccia degli Imperiali, e d'ogni mezzo necessario. Giro di klaftri 606.

Materiali: Palizzate 5606.¹ Traversi 606. Wasen 60600. Fascine 3800. *Guastadori et arti:* Guastadori 2500. Maestri di carretti 4. Falegnami 10. Minatori 12. Maestri di wasen 12. *Instrumenti:* Carrette 800. Zappe 800. Badili 800. Pallette per wasen 12.

Dettaglio delli due rivellini o borretti avanti l'Attacco Imperiale. Giro di klaftri 130. Altezza di klaftri 2¹/₂.

Materiali: Fascine di salice 2600. Wasen 48000. Fascine ordinarie 2000. *Guastadori et arti:* Guastadori 50. Maestri di wasen 8. Minatori 4. *Instrumenti:* Badili 30. Pistoni di legno 12. Badili per wasen 8.

Dettaglio del Ridotto sul colle avanti la Breccia de gl' Imperiali. Giro di klaftri 40.

Materiali: Wasen 6000. Fascine di salice 300. Fascine ordinarie 600. *Guastadori et arti:* Guastadori 25. Minatori 2. Maestri di wasen 2. *Instrumenti:* Zappe 18. Badili 12. Pistoni di legno 5. Badili per wasen 2.

Dettaglio della quantità della strada coperta avanti la breccia de' Bavaresi ed ogn'altro necessario. Giro di klaftri 170.

Materiali: Palizzate 1400. Traversi 170. Wasen 17000. Fascine 1000. *Guastadori et arti:* Guastadori 300. Maestri di carro 4. Falegnami 6. Minatori 4. Maestri di wasen 3. *Instrumenti:* Zappe 100. Badili 100. Carrette 100. Badili per wasen 3.

Dettaglio della Senaglia presso il Danubio. Giro di klaftri 40.

Materiali: Wasen 7800. Fascine 480. *Guastadori et arti:* Guastadori 100. Maestri di wasen 4. Minatori 2. Falegnami 2. *Instrumenti:* Zappe 30. Badili 30. Carrette 30. Badili di wasen 2. Pistoni di legno 2.

Dettaglio della quantità della Breccia degl' Imperiali e de' mezzi che li sono necessari al riparo. Klaftri cubi 1086.

Materiali: Calcina muli 550. Sabbia. Pietre de' sepolcri e delle mine. Assi e chiodi barili 400. Legni 100. *Guastadori et arti:* Muratori 150. Falegnami 6. *Instrumenti:* Carri 100. Carrette 100. Barelle 50.

¹ E költségvetés adatai az eredetiben egymás alá írva található; mi azonban helykimelés szempontjából egymás mellé rendezve közöljük.

Dettaglio della quantità della Breccia de Bavaresi e de' mezzi che sono necessari al riparo. Klaftri cubi 446.

Materiali: Calcina 250. Sabbia. Pietre de' s[epolcri]¹ e delle m[ine]. Assi . . . Legna[m]. Chiodi . . .

Guastadori et arti: Murat [ori] . . . Falegnami 4. *Instromenti:* Carri 50. Carrette 50. Barelle 25.

Dettaglio della riparazione con wasen della seconda muraglia. Lunghezza klaftri 95.

Materiali: Wasen 35900. Fascine ordinarie 3060. Fascine di salice 1700. *Guastadori:* Guastadori 100. Maestri di wasen 10. *Instromenti:* Serviranno i sopradetti.

Somma di tutto quanto si è sopra distinto. Cubi della muraglia klaftri 1528.

Materiali: Palizzate 7006. Traversi 606. Wasen 175400. Fascine ordinarie 10880. Fascine di salice 46200. Calcina muli 800. Assi 600. Chiodi barili 6. Legni 200. *Guastadori et arti:* Guastadori 3070. Maestri di carrette 12. Falegnami 28. Minatori 20. Maestri di wasen 35. Muratori 200. *Instromenti:* Zappe 968. Badili 972. Carrette 1080. Pistoni di legno 40. Carri 150. Barelle 75. Badili per wasen 26.

Quando la M. V. provedi in tal maniera per le necessità che s'hanno, li prometto, ancorchè non si lavori quest'inverno, che per la metà di Giugno sarà tutto secondo le mie proposizioni fatto: e tutto quel tempo d'inverno che si lavorasse, si diffalcherà in quello di primavera, essendo tutt'il travaglio bisognoso di tre mesi di tempo, con la distinzione vantaggiosa ch'il gran numero richiesto de guastadori pretendo d'haverlo per sole due settimane, affine di subito mettermi in difesa; e per il rimanente del tempo me ne basterà in circa un terzo.

Tempo che si propone bastante a ristorare la piazza.

La spesa, computando che si pagano i guastadori tre grossi il giorno, che la calcina costi in circa 5 fiorini il muto, che le pietre s'habbino dalle rovine, che la palizzata non costi che le semplice fattura di tagliare, e che all' mura-tori si dii in circa a ragione di 4 fiorini il klafter cubo di lavoro, che la sabbia non importi che il vicino traghetto dal fiume, non eccederà in circa la somma di 20 in 35 milla fiorini, havendo tutto fondato sopra i calcoli, che non ponno molto svariare, havendoli riconosciuti per veri in altre occasioni di servitio di V. M.

Calcolo della spesa.

Raccordo che per la fabrica della calcina nella montagna di San Gherardo si ha qualche riscontro, che vi sii buona pietra, essendovi non lungi dal piede, nore forni di calcina fatti da'Turchi. Sì come da quelle di Visegrád si puo ricavare le legna necessarie, e per le pietre vive si romperanno quelle delle sepolture, sì come tutti i materiali della muraglia della città bassa, e di molt'altre rovine di case e moschee saranno sufficienti.

Pensiero di trovare calcina.

Per ultimo mi faccio lecito di raccordare che molti di questi travagli come di muro, di wasen, di piantar palizzate, et altri simili, è di massimo vantaggio di V. M. il dar tutto per impresa, pubblicando ch'a Buda vi sii un tal

Vantaggioso il dar il tutto per impresa.

¹ E betűk, valamint az utána következő számok le vannak szakadva.

lavoro da fare, con le tali misure e condizioni, e che . . . per il tal giorno alla presenza degli uffic[iali di] V. M. l'eshibitione d'ognuno, sciogliendo . . . che s'accostaranno al più ragionevole, . . . di V. M. fondatamente con le cautioni d'accredit[at]i mercanti, assicurando alla M. V. che quando le giornate siano buone, e che tutti i materiali siano pronti, in un mese di tempo li voglio dare le muraglie finite; e le condizioni da farsi a questi impressarii in altra scrittura le ponerò sotto gli occhi di V. M. sperando che per questa e molt'altre simili occasioni possa servire.

Specificatione del numero de' guastatori et instrumenti e materiali necessari alla sollecita reparatione della Breccia di Buda.

Alla Breccia degl'Imperiali ogni giorno guastatori N° 1500. Alla Breccia de Bavaresi guastatori¹ 800. Per condurre palizzate, wasen et altri legnami, carri 50. Ingegneri 3. Intra-paneur 2. Marangoni 30. Pollatori de wasen 8. Fabri 2.

Materiali: Palizzate, tutte quelle sono distribuite negl' approcci, e circonvallatione.

Lasciare tutti quei cassoni di legno hanno fatto li Turchi a dispositione del travaglio.

Legnami per far altri cassoni simili a quelli de Turchi zattere 50.² Fascine di più grandezze 10000. Tavole per far il palcho per dimorar li soldati dietro il parapetto 1000. . . Ferloni lunghi mezzo piede barili 6. . . Ferle più piccole barili 6. . .³ Chiodi ordinarii da legnami barili. . . Ferro quadro e largo centenara. . . Flech ovvero picchetti di longhezza a tre piedi 6000. Carbone provvedere le due botteghe de fabri. Wasen, non si puo dire sin tanto che le breccie non son nettate, la quantità. Corda grossa e mezzana per tirar legnami, cassoni su le breccie 5.

Instrumenti: Zappe 1000. Pale 1500. Picconi per romper le muraglie 500. Carrette 150. Pale per tagliar li wasen 10. Martelli da muratori 30. Martelli da marangoni 30. Mannaie 30. Tenaglie 12. Seghe di più grandezze 2. . . Trivelle di grossezza appropportionate alli richiesti chiodi. . .

Az irat élén: Copie e minute di quelle cose, che per servitio militare di Sua Maestà Cesarea va proponendo et operando il Signor Conte Luigi Ferdinando Marsigli, Inspettore generale degl'assedii etc.

(Egykorú másolata a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai 53. k. 627—630. és 637/8. lapján.)

¹ Az ezentúli számok előtt álló N° jelzést egyszerűség szempontjából elhagytuk.

² Itt e helyen a papiros rothadt és szakadozott, s így lehet, hogy e szám 10,000 volt eredetileg.

³ Lehet több is egy-két nullával, de itt és alább az írás kiszakadt.

VIII.

Marsigli tervezete Budavár felépítéséről.

(I. Lipót királyhoz 1686 október havában.)

Buda ostroma alatt és visszavívása alkalmával kiismerte személyesen minden gyöngye részét s minthogy az a vágya, hogy bevetetlenné tennék, leírja az egész várat, s újra építésére nézve javaslatát az alábbi pontokban terjeszti elő: Buda fekvése, s e fekvés előnyei, melyek még fokozhatók is, nemcsak falak emelése, hanem a vár megjavítása által. — Nagy baj az is, hogy a törökök a házakat igen közel építették a falakhoz, mely házak lebontásával a várat még egyszer akkorára lehetne tenni. — A bástyák már meglévő alapjuk területén építendőek fel, a falak pedig köröskörül ellenaknákkal biztosíthatók. — Ezenkívül a várban három új piacz készítendő, nemcsak védelmi, hanem kereskedelmi szempontból is. — A várat magát azonban el kellene választani magától a várostól, ép így az építendő kaszárnyákat is. — A mi pedig sokaknak ama vágyát illeti, hogy a Dunát körülvezessük a város körül s így teljesen szigetté alakítsuk, erre nézve nem nyilatkozhatik, a míg lejtmeréseket nem tehet. — Fontosabb ennél az, hogy a vár alatt a Dunába ömlő kis patak vizének felemelésével, a várost ellehetne a Duna nélkül is látni, mert esőzések idején rendszeren úgy megdagad, hogy a törökök cserzésre használták. — Hogy pedig a Pesttel való érintkezés minél kényelmesebb legyen, szükséges a mostani hid helyét megváltoztatni. — Végül a kaszárnyákat és raktárakat kell czélszerűbben elhelyezni, úgy a várban, mint a városban.

Progetto per la riedificazione di Buda.

L'obbligazione che mi corre strettissima d'applicare quanto sia nella debolezza dei miei talenti, per ubbidir' alla mente di Vostra Sacratissima Maestà è di desiderare tutti i mezzi più possibili, per non viver' ozioso servitore, vuole ch' io osi proporre le circostanze, con che sperarei di vedere la città di Buda in stato inespugnabile, sì come l'assistenza mia al di lei assedio e presa m'ha fatto riconoscere le parti ov'al presente si trova debole, le tante circostanze ch'ad intendimento di gran lunga più fine non devo suggerire, mi muovono all'interesse di veder assicurato al nome christianissimo un sì considerabile vantaggio.

Prima dunque di passar alle massime necessarie per corregger il debole ed aumentar il forte, è ben d'uopo si consideri che la S. M. V. vuole sii questa piazza reggia del regno, conservi libero il corso del Danubio, ed invigili alla fedeltà del vassallaggio: riguardi che mi pongo avanti, per giustatamente dirizzare le linee dei miei pensieri alla riedificazione della piazza.

Buda, il di cui polo è in altezza di gradi n°. 47, m. 7 siede sopra d'un isolato colle, occupando totalmente la di lui superficie, in figura triangolare, che gira klaftri n°. 1979;

Introduzione.

Considerazioni della piazza.

a levante è bagnato dal Danubio, a ponente da una picciol valle ch'ha li confini con una continuata catena di monti, e colli; a mezzogiorno vede il lontano dominio della montagna di San Gherardo, a tramontana sopra la di lui falda posa la città bassa, e più avanti pure resta scortato da varii monti. In pendenza ha varii gradi di maggior e minor scoscesa, essendo esso da levante, e da ponente più scarso di terreno: a mezzogiorno più commoda è la elevazione, a tramontana non mandandoli terreno, non ha verun'asprezza.

Vantaggioso per la fortezza della piazza è l'essere posta sopra d'un monte, non restarvi fuori della mura molto terreno, e l'essere bagnata dal Danubio, con il comodo dei soccorsi presto. È per il contrario incomoda qualch' eminenza, sopra quale possino porsi [batte]rie¹ che battino orizzontalmente il piede della mu[raglia], e maggiormente incomodano molte sorti di lavoro [vici]no la piazza si possino fare. La natura d[el sito per] haver impinguato quel colle forse di più sorti di minerali, che saranno i medesimi ch'alimentano l'acque de' bagni, ha fatto che la piazza se ne possa prevalere ne' pozzi che trasmettono sorgenti d'acque insofferibili al gusto, ed all'uso della cucina. Il terreno nell'essere proprio è consistente al travaglio delle mine, quanto malagevole per la situazione, che molto assiste a i difensori, essendone chiare le ragioni, confermate anche dall'esempio.

Il vantaggio de monti consiste nello havere le falde molto erte, e per ottener questo penso di scarpare formando a spalto, ch'ubbidischi alla difesa le fortificazioni. d'una strada coperta e del recinto superiore. Il poco terreno che resta fuori del muro, non si deve lasciar infruttuoso, ma bensì applicarlo alla fabrica di qualche esteriore. Per indebolire l'eminenze che s'oppongono alla città, basta secondare la gran fronte che mostra la piazza contro sì tale situatione più pernicioso, formandosi corpi di bastioni che possino essere capaci di gran fuoco, e fuori d'ogni infiltratura. Alla presente mancanza dell'acqua buona per uso della vita, bisognerà applicarsi a gli ultimi sforzi dell'arte, della quale [lo] stimato perito, il medico Luca Porcio, fu da me ricercato se stimava possibile il rimedio ch'esibii alla prova con speranza di frutto, come già dissi a V. S. Maestà; o pure dovrà commettere la S. Maestà V. un considerabile dispendio per tenere la comunicazione della città superiore col Danubio, che dovrà difendere come il maggior bastione della piazza.

Fra gl'incomodi maggiori e accidentali che vi sono, il primo è quello ch'hanno li Turchi fabricate le case troppo vicine ai muri, impedendoli il libero giro, ed inoltre l'havere trascurata l'ampiezza d'alcuni siti: mancanze tutte contrarie al comodo et esercizio militare necessario alla difesa d'una piazza.

Con queste considerazioni mi pare che sii necessario fabricare la nuova piazza nella più agiata forma di difesa; che al debole mio intendimento, quando debba essere d'una fortificatione reale, bisogna sii munita alla necessaria distanza delle difese de

¹ Az irás papirosa itt s az ivek megfelelő helyein szintén kirothadt, vagy bajosan olvasható.

bastioni che s'accomodino alle angustie del terreno, sfoghino le infilature, e medichino la scarsezza della fronte ch'ha la piazza contro la montagna di San Gherardo, e che s'aumentino l'altre con la residenza d'un gran fuoco, Dispositione più particolare di difesa de' bastioni e della piazza. seguendo l'infalibile massima di mettere la piazza in stato che possi hav[ere] fronti di fuoco quasi maggiori di quello possi mai haver il nemico, dove che da ogn' altra parte ha Buda dalla situazione. Aumento il giro per unirmi al Danubio, sì per mantener in esso libera la navigazione, coprire li sbarchi del soccorso, e guardar il commercio della città con esso; oltre che con questa maggiore conferenza correggo l'imperfettione di Buda con la demolitione delle case, mentre vengo quasi ad acquistare un'area di nuova città egual'a quella di Buda presente, intendendomi.

M'intendo sii ogni bastione fondato a misura della propria mole e della consistenza del terreno, cinto di buoni parapetti, composto di ben regolati fianchi, come in profilo ed in pianta appare.

Tra un bastione e l'altro, ovunque è permesso, pretendo attaccarmi alla falda con rivellini, che benchè fondati un grado più basso del recinto superiore, Continuatione de' pensieri per le fortificazioni esteriori. ad ogni modo havrò una buona communicatione con essi, che mi servirà anche di caponiera per fiancheggiar i fossi, che non si faranno molto profondi, per haver orizzontale la difesa maggiore.

Continuo il mio giro con una strada coperta che farò tanto maggiore, quanto mi sarà possibile armandola di palizzate, e fiancheggiandola con piazze Pensiero di far una strada coperta. d'armi, che renderanno vigoroso lo spalto, rinchiudendo affatto il recinto d'ogni fortificatione.

A questo travaglio, per causa del terreno capace di mine, devo assistere col sotterraneo di più contromine, che girino tutta la muraglia, servendomi d'essa Pensieri per contraminare tutta la piazza. per una delle sponde della galleria; sì come nel fosso per angustia di sito mi valerei almeno d'alcuni pozzi, e nella strada coperta agli angoli salienti farei almeno alcune gallerie, dalle quali potrei facilmente diramarmi andando a distrugger i travagli del nemico.

Nell'interno, è fuori d'ogni dubbio, essere più che necessario si facciano tre piazze che non solo serviranno alle necessità militari, ma anche [per] comodo Pensiero di fare tre piazze nella città. del traffico domestico, sito de quali . . . è notato nella pianta.

Si deve attorno tutta la piazza havere libera una strada per condurre l'artiglieria, e mantener il commercio con le piazze, anzichè molte strade facendo Pensiero per accomodare le contrade. il recinto dell'acque, le farei in linea retta caminare più per la falda del colle sin' al fiume, appresso il muro del superiore recinto, come in disegno.

Il detto sinora deve servire più per resistere agli estremi inconvenienti, ch'alle domestiche turbolenze, che pretendo impedire con far una tagliata nella piazza del castello, separandolo dalla città, e per questo avanti d'essa voglio una Pensiero di separare il castello con una tagliata. grande spianata che mi dii libero l'adito d'imboccare le porte ed infilare le due strade maestre col cannone del castello, parendomi ch'in tal forma a sì gelosa massima di V. S. Maestà si sii provvisto, aumentando di più la

difesa della piazza, che non si potrebbe affatto dire persa, se per anche non si fosse guadagnato il castello.

Da questa proposta ne succede necessariamente che V. S. Maestà deve lasciare, che
 Disposizione delle case li quartieri de' soldati sieno fatti presso de' terrapieni separatamente
 d'armi de' soldati. dalle case de' cittadini, a fine che bisognando far fuoco dal castello
 sopra la città, non s'offendino i soldati, e si fughi ogni confusione che potesse occorrer
 in caso d'allarme.

Nella mente di molti sta impresso che si possi voltar il Danubio attorno il colle,
 Considerazione per ove risiede la città, rendendola una perfetta isola, e per sapere questa
 condurre il Danubio possibilità è necessaria una livellazione ben esatta che mi comprometto
 intorno la piazza. fare, quando sarò sopra il luogo, sapendo ch'in un sito vi sarà molto
 da travagliare per le ragioni che dirò poi, quando renderò conto delle livellazioni. Inoltre
 sarà più che necessaria una matura riflessione, se col progresso di tempo possi metter
 in pericolo di totale rovina la città, raccordando ch'il terreno del colle è scarso, e per
 conseguenza facile ad essere corroso dalla corrente, che potrà essere ribattuto dall'opposta
 montagna contro la città; e di questo ne verrò in chiaro con l'esattezza de' più osser-
 vazioni ed esperienze che mi mancano.

A questo disegno d'haver acqua attorno la città mi pare che molto più facilmente
 Altra riflessione potrebbe contribuire un certo torrente che in tempo di piogge con-
 d'haver acqua senza duce quantità d'acqua, che li Turchi molto se ne servivano per l'uso
 quella del Danubio. d'acconciare le pelli, e per questo gl' hanno dato il nome di *Tabac*.
schic; e di questo pretendo [di poter] servirmene con fare alla di lui sboccatura nel
 Danubio presso il castello una gran paratura di pietra, che sin' alla desiderata altezza
 elevasse l'acqua, formando un lago che non mi potrebbe essere levato dal nemico, quando
 copriessi la sudetta paratura con una qualche fortificazione esteriore, pensiero che solo
 accenno alla sfuggita a V. S. Maestà richiedendo ulteriori notizie, che raccoglierò dalla veduta.

Di gran necessità è l'havere massimamente commoda comunicazione coll'altra
 parte di Pest. E però mi pare che tal' intentione si potesse più pro-
 Pensiero d'havere co- priamente ottenere ponendo il ponte giusto a mezzo della città, che
 municatione con Pest, mutandosi il ponte. vadi a corrisponder all'altra sponda del Danubio in quel sito dove
 ho fatto un forte nella dif[esa, pre]tendendo che sii capace non solo di coprir il ponte,
 ma anche di far diversione al nemico, che sarà obbligato ad un formale assedio per
 impadronirsene; oltre di che non potrà mai nè essere presso del Danubio nè stanziare
 con sicurezza in Pest, pretendendo di razare ¹ tutto quel muro che parallelo riguarda il
 forte, affine di potere col di lui cannone tormentare chi pretendesse d'alloggiarvi.
 Questo forte esime la S. Maestà V. di fare veruna fortificazione attorno Pest, mentre
 nello stato presente non è capace che di dare asilo al nemico, che si trovi padrone d'un
 posto sul Danubio, e quando non fosse per necessità d'habitatione per gli Ungheri,
 crederci che non fosse che di gran servizio della S. Maestà V. il demolirlo.

¹ Régiesen, *raddere helyett*

So, che si sarebbe dovuto dar il conto a V. S. Maestà della spesa d'una sì considerabile proposta, ma non trovandomi abbastanza informato della consistenza de' terreni per porre i fondamenti delle muraglie, non posso asserire cosa di fondato, come col ritorno potrò fare. Impossibilità del calcolo delle spese.

Non dubito punto che molti a prima vista di questo disegno diranno che s'aumentano a V. Maestà le spese d'una riguardevole guarnigione. Ma io pretendo, che restino minorate, essendo infallibile che quando tutte le parti di una piazza reciprocamente si difendono, minor numero di gente v'è necessario, assistendo non poco il fuoco dell'artiglieria, oltre che nella città superiore il castello soccomberà la di lui guardia alle molte che sarebbero necessarie alla gran lunghezza della piazza, quando non vi fosse: e poi quelle guardie che si dovrebbero far' a tutto il muro dalla parte dell'acqua, basterà distribuirle alle bastioni che vanno a congiungersi al Danubio, non essendo più necessaria gente fintanto che fosse perso il nuovo recinto, che come chiaramente appare, lo cuopre.

Conchiudo col situare le caserme de' soldati vicino alle gole de' bastioni e d'intorno in ogni luogo possibile ai terrapieni. Nella piazza fuori del castello accanto la chiesa il corpo di guardia maggiore della città. Alle porte i suoi corpi di guardia. Dentro il castello oltre le caserme per la guarnigione, l'arsenale dell'artiglieria con tutte le botteghe li sono necessarie, cioè falegnami, fabri, armaiuoli, facitori di corde etc. E di più la riserva della specieria maggiore, che potrà havere due altre botteghe subordinate in varii siti della piazza. I volti sotterranei¹ del palazzo [degli antichi Re] ponno dare ricovero ad una numerosa armeria, ed il rimanente d'essi rinchiudere più commestibili. Li magazzeni di polve, che saranno tre in diverse situazioni, sono disposti ch'uno resta nel centro della città per di fuori, e vicino ai muri al Danubio due gran caserme per la cavalleria, e la casa di provianda di tale grandezza non solo sufficiente al consumo della guarnigione, ma di provvedere per il Danubio ad una grand' armata; e nel castello parimente ho disposto altro sito per molti forni, potendosi a beneplacito far il simile nella città. Ragioni, perchè non s'aumenta, anzi diminuisce il numero della guarnigione.
Dispositione delle caserme, magazzeni, forni et altri entro il castello e città.

(Egykorú másolata a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-írátaí 53. k. 631/3. lapján.)

¹ Hímmeműen használja hibásan *Le volte sotterranee* helyett.

IX.

Budavár ostromai és a törökök védelmi taktikája.

(Marsigli apró hadtörténeli följegyzései.)

Buda első sikertelen ostroma 1684 őszén, valamint a következő év tétlensége. — A keresztyén fölmentő seregek sikeres elönyomulása 1686 június közepén és diadala, Szolimán pasa nagyvezér erélye és vitézsége daczára. — A tüzéség s az ostromló ágyútelepek ügyes működése, a minék a győzelem tulajdonítható. — A törökök védelmi vonalai és erődítései, a vár első ostromából levont tanuságok következtében építve. — A törökök hadi taktikája, mely egyrészt abból áll, hogy a védőket a vár körül palánszerűen készített mély árkokkal fedezik, másfelől az ostromlókat folytonos kirohanásokkal zavarják. Ezeket rendszeren korán hajnalban végezték előbb gyalogsággal s utána lovasokkal, kivont karddal s iszonyú ordítással lepvén meg a szárnyakat, a mint észrevették, hogy meglazultak vagy fedezetlenek. — E módszerükkel rémitő pusztítást tettek az ostromlók seregében, mely sokszor kimerülten hevert, vagy egész éjjel dolgozva a nappal tönkretett állások kijavításán, csüggedten fogadta a támadást. De a török kincstárnak e vitézi bravour ápolására külön pénztára vala, mert minden levágott főért két zecchinót fizetett, a mi annyira buzdítá a katonákat, hogy néha 30—40 ezer is vállalkozott e jövedelmező, de önkéntes hadi tette. — A keresztyén csapatok kitartó ostroma végre mégis czélt ért. A folytonos tüzelés mind jobban meggyöngíté a falakat s habár a törököknek annyi volt is élelmök, hogy három várnak is elég lett volna, kimerülten várták az elkerülhetetlen utolsó ostromot, mely 1686 szeptember másodikán délben kezdődött. A főrendellának egy akkora résén rohantak fel, melyen alig két ember férhetett be, s mikor báró Asti a maga szakaszával elsőnek bejutott, a sokat szenvedett vár végre visszakerült a keresztyének kezébe.

Nella campagna dell' anno 1684 Carlo duca di Lorena dopo di aver fugato i Turchi da Vazzen¹ e contorni di Buda poche leghe più basso della medesima, risolvette di attaccar l'armata ottomana accampata nelle vicinanze di Ercsín, posto alla riva del Danubio; ma i Turchi lo provennero, impiegando tutto lo sforzo della cavalleria, che divisa in più corpi, tutta in un tempo piombò impetuosamente sull' armata Cesarea, e tentò in specie gli ultimi sforzi su, fianchi, ma quest' impeto sì sregolato e violento accompagnato da soliti urla e gridi *Allah, Allah* (che vuol dire *Dio, Dio*) fu respinto dall' ordinato foco de' Cesarei; onde confusamente si ritirarono sopra i Jenizzeri, che vedendo in fuga precipitosa la cavalleria, la seguitarono essi pure abbandonando il campo, l'artiglieria ed il bagaglio. Da tal battaglia nacque il poco fortunato assedio di Buda,² perchè in due settimane dopo quell' esercito battuto, tornarono i Turchi a rimettersi in cam-

¹ A váci csata 1684 június 27-ikén volt, s Vác visszavételével végződött.

² Marsigli jól nevezi így, mert Buda eredménytelen ostroma 1684 esős, hideg őszén három hónapnál tovább tartott.

pagna, assai ben forniti di tende, ed a dar continuo allarme all' esercito assediante, ed ad angustiario di foraggi.

Nella campagna del 1685 il seraschiero di nome Seitan Ibraim Passà, che fu quello che aveva difesa Buda nell' anno precedente, pose l'assedio a Strigonia in quel tempo, che gl'Imperiali facevano il medesimo sotto Naisel,¹ da dove Carlo duca di Lorena distaccò il maggior numero dall' esercito, passando il Danubio a Comorra, e si accostò al seraschiero, che stimò miglior partito abbandonare l'assedio, e passare all' incontro dell' armata Cesarea, e due ore sopra la medesima Strigonia seguì una battaglia di urli per parte de' Turchi, con una carica di cavalleria con la sciabola alla mano, e sempre all' istessa maniera caricando i fianchi, ma l'ordine imperturbabile de' Todeschi ira un regolato fuoco obligò quella alla fuga mischiatamente con la fanteria, lasciando a' vincitori il campo, i cannoni, le munizioni ed i viveri.²

Nella campagna del 1686 l'armata Cesarea a' primi dì di Giugno³ investì Buda con un campo regolatissimo, che fortificò delle migliori trincere che nell' assedio del 1684, le trincere contro la piazza erano divise in due attacchi. Soliman passò Gran visir qualche tempo dopo si lasciò vedere con un esercito scelto e poderoso, cercando siti da potere introdur truppe fresche, non risparmiando nè danari, nè diligenza, ed una sol volta gli riuscì di mettere alcuni cento Tartari dentro, ma non mai di fare un formale attacco all' esercito christiano nella guisa detta circonvallato, ma sempre inquietò solo con tenere l'armata nostra affaticata, ed angustiaria di foraggi, ed in fine essere spettatore della perdita della sua piazza per un assalato generale, che gli fu dato, ed in maniera tale, che l'esercito Cesareo parte assaliva Buda, parte era in battaglia dietro le linee, facendo fuoco col cannone contro dell' armata comandata dal visir, e questo contro dell' esercito christiano, come l'artiglieria de' difensori contro di noi agressori, che in quel punto scoprimmo una batteria tenuta sempre nascosta per servirsene all' assalato con tanto profitto, che gli si potè giustamente attribuire la prima causa del felice successo, ed un tale incontro di fochi per ogni parte de' medesimo tempo sarà a posteri memorabile.

*

Il primo assedio de' Cesarei a Buda insegnò a' Turchi il bisogno, che aveva la città superiore di una comunicazione coperta a traverso della città bassa per potere con sicurezza andare a pigliar l'acqua del Danubio da bere, già che quella de' pozzi è tutta nitrosa, e la Porta con tal' esempio approvò la proposizione, mandando il miglior Turco ingegniero, che pensasse al modo più opportuno per ottener si fatta comunicazione fra il Danubio e città superiore, e questo per fiancheggiarla si valse di un turrione a più faccie nella forma istessa di quelli pochi anni prima fatti al boristene, che pose nel mezzo della linea, ed in fatti nel secondo assedio ognuno coperto andò sempre

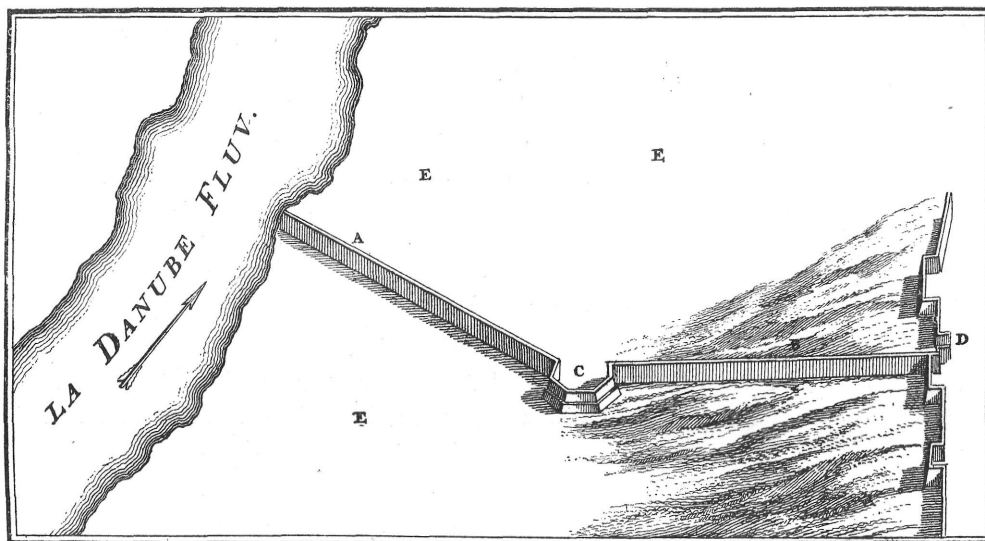
¹ Érsekújvár, mely hosszas ostrom után végre 1685 augusztus 19-én jutott ismét keresztyén kézre.

² Így aztán ez évben nem is foghattak komolyan hozzá Buda ostromához.

³ A Duna két partján közeledő felszabadító sereg 1686 június 17—18-ikán ért Pest és Buda alá.

a pigliare acqua dal Danubio nel pieno giorno, quando nel primo assedio se ne provevano la sola notte.

Il foco dell' artiglieria nel primo assedio di Buda fece molto danno a' Cesarei, perchè il numero dell' artiglieria, che l' assediava, era inferiore a quello de' difensori e di più non erano punto incomodati dalle batterie de' mortari, come fu poi negli approcci delle altre piazze delle susseguenti campagne, dove presto con questi si fecero cadere i cannoni non solo dalle casse, ma di più sepolire dentro la terra pel rivolgimento, che le bombe ne facevano, e per conseguenza ben presto furon privi di tal difesa.

A vízhordást fedező alsóvárosi fal Budán 1686-ban.

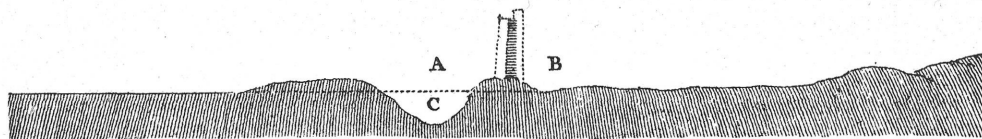
Jelmagyarázata : Un pezzo della città superiore di Buda, da cui li Turchi fecero venire una linea di muro senza terrapieno segnato A. B., ch'era difesa dal torrione C.

D. Porta della città superiore di Buda.

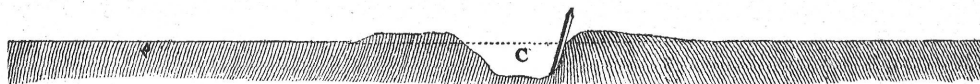
E. Città bassa di Buda.

I lavori per resistere agli assalti furono in Buda (ed in Belgrado) tagliati, essendo concepiti con quell' ordine tumultuario, che mostrerò nelle due difese di Buda e di Belgrado, già che in quella di Naisel non fecero una menoma di quelle disposizioni, che il corpo della piazza avrebbe potuto dare, e che noi sempre fummo in supposto d' incontrare nell' assalto alle due breccie sostenute da un fosso profondissimo pieno d' acqua, e con uno angusto passaggio di due dighe fatte con sacchi di terra. A capo della breccia avevano una strada di ronda, che quando fosse stata traversata con quattro traverse, che si unissero a due cavalieri del bastione, vi saria stato sparso gran sangue, già che la rapidità de' cavalieri non ammetteva ascendere sopra di essi, che guarniti di fochi, di bombe, e di pietre rendevano impossibile la salita.

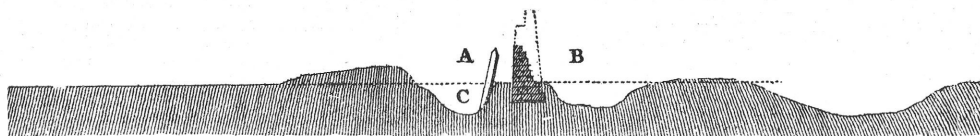
Nella seconda difesa di Buda vi furono due attacchi fatti da Cesarei;¹ il maggior, che fu l'espugnator della piazza,² sotto il comando del duca di Lorena, fu dalla parte della città bassa, il cui recinto fu dopo superato, che non era, che di un semplice muro senza terra dietro. Nella breccia per di dietro, seguendo i Turchi la loro massima, che basti, che i difensori sieno coperti per aver maggiore coraggio di esser sicuri, fecero

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

A budai «alsóváros» körfalának átmetszete 1686-ban.

Jelmagyarázata: A. Profilo della città bassa di Buda.

B. Muro della medesima senza terrapieno dietro, ma che aveva un ponte di legno per camminar; attorno i difensori.

C. Fosso interno, che si escavò da Turchi, coll' idea loro, che dovesse servire di ritirata, fortificandolo con una palizzata, come nel profilo 2. Di modo che veniva tal pretesa ridicola difesa a star dietro della breccia fatta da Cesarei, come nel profilo 3. ed in fatti conoscendola di niun valore, tosto l'abbandonarono.

i soliti loro profondi fossi con pali appoggiati al parapetto di essi, ma conoscendo quanto era pronto l'assalto de' Cesarei, che a poco valeva, li abbandonarono, ed il profilo di questo si vede nella tavola annessa.³

✱

Massima principale de' Turchi per la difesa di una piazza è quella di valersi delle sortite ben risolte, e meglio intese, come la pratica fece vedere nella difesa di Naisel,

¹ Az első volt az általános nagy roham, 1686 július 27-ikén.

² Ez meg az utolsó, sikeres, 1686 szeptember 2-ikán.

³ Marsigli művének e vonatkozó 42-ik rézmetszetű táblája rajzait itt szövegrajzként közöljük.

e nelle due di Buda, nelle quali quando erano più forti le sortite della fanteria negli approcci, non mancavano di secondarle ancora con la cavalleria per l' angusto paese piano attorno di essa . . . e nell' altre di Buda, dove erano trenta et quaranta mila uomini armigeri, ed il numero maggiore in ambi gli assedi era delle più brave milizie confinarie, che la Porta teneva, ripartite in tante palanke, e altri lochi piccoli, allora da' Turchi abbandonati, essendo ricovrati in Buda, dove può dirsi fosse il fiore della milizia confinaria, che con la perdita della piazza, perdettero la vita, ed il nervo delle migliori truppe ottomane, perchè tutte, come si dirà, andarono a fil di spada, dando il primo essenzial crollo alle forze ottomane.

Negli assedi d' ambe le piazze, che contenevano corpi d' esercito, non può esprimersi quali e quante sortite facevano quasi ogni mattina allo spuntar dell' alba, ed in specie quando avessero scoperti gli approcci in qualche fianco, non ben chiuso, o non ben sostenuto da difensori ; poichè con la sciabola alla mano ed urli tante volte vi entrarono e tagliarono a tutta la fanteria la testa, lasciando i cadaveri appoggiati a parapetti degli approcci, e portando al passà la testa, per aver due zecchini di ciascheduno. Il valore con cui eseguivano quest' impresa era tale, che sovente veniva il dì, che bisognava abbandonare il lavoro della notte antecedente, ritirandosi nel più vicino approccio ben terminato, e fabricato per non esporre in quei lavori imperfetti la gente, che nella notte susseguente poi meglio fortificandosi con ridotti ben palizati da ogni banda, poteano resistere e ribatterli, come tante volte riuscì. Per queste dunque loro sortite di trenta et quaranta mila uomini alla volta riascelti di tutta la guarnigione e ricompensati con straordinario danaro dall' erario, si fu in obbligo di andar lenti con i travagli, per aver tempo di ben perfezionarli e poi presidiarli.

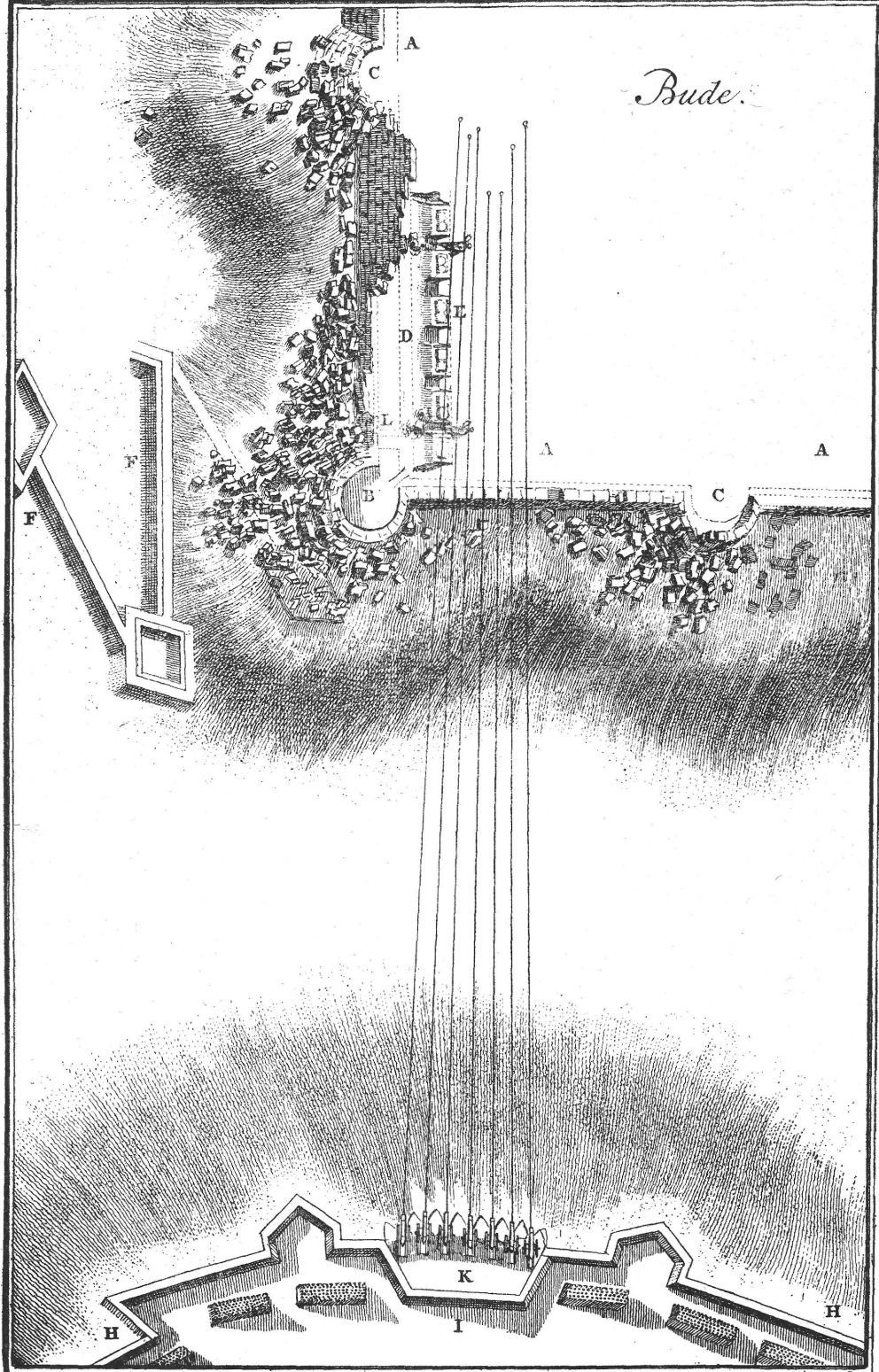
Nella città superiore fecero quella difesa, che si poteva attendere da un' armata, che guarniva un recinto di muri collocati sopra un' erta collina, e con artiglieria, munizioni, viveri e danari, che avrebbero sufficientemente provisto tre piazze, e col coraggio, che dava loro una florida armata di sessanta mila uomini, la quale comandata dal Gran Visir si faceva ogni dì vedere alla piazza.

Il loro metodo in tal difesa fu quello delle sortite, di ben nettare la notte le loro breccie dalle ruine, che il giorno avea fatte ne' muri l' artiglieria de' christiani, e di avere un piccolo corpo d' armata dentro della breccia del' attacco di Lorena, perchè in quello non erano que' recinti solidi de' muri, ch' erano nell' altro contro l' elettore di Baviera.¹

Fu dato un assalto prematuro da questa parte della città bassa, ed i Turchi col vantaggio, che la breccia non fosse nel suo stato perfetto, e di avere terreno da dilatarsi per la difesa, con sacchi pieni di polvere fecero una carnificina delle truppe Cesaree.² Il duca di Lorena fece migliorar le breccie in modo da poter sopra di esse condurre l' artiglieria e battere un secundo recinto, che da quella parte vi era, diviso da un fosso attraverso, di cui dalla gran rondella, dove erano le breccie, era un passaggio di sole

¹ Miksa Emánuel bajor választó-fejedelem.

² Az augusztus 3-iki visszavert rohamra vonatkozik.

A BUDAI RONDELLA 1686 SZEPTEMBER 2-IKI UTOLSÓ OSTROMA.

due uomini di fronte, e su quel muro, secondo i Turchi, alla loro maniera alzarono un parapetto formato da molte casse di travi ripiene di terra ed assicurate da palizzate nella maniera, che si vede nella tavola annessa.¹

*

Aperta per la larghezza di due uomini di fronte quella tal comunicazione nella gran rondella, fu stimato bene sul mezzogiorno tentar l' assalto della piazza. In fatti il duca di Lorena mi chiamò due ore avanti, comunicandomi la di lui apprensione di dover passare con la fronte di due uomini dentro del corpo di una piazza che conteneva un' armata in se stessa, e tutta la speranza fu in quella batteria di sedeci pezzi di cannone eretta sul monte detto Svevo, perchè vi accampavano le milizie Sveve, e che si tenne a nemici nascosta fino al punto dell' assalto, dove si cominciò a dar foco, infilando e battendo in schena i difensori della descritta tagliata e del passaggio per quell' angusta via; ed in fatti sorpresi da questo foco novo, ed inaspettato, si posero in confusione, abbandonando la resistenza all' assalto, alla cui testa fu il baron d'Asti Romano, che vi lasciò la vita,² e quì li Turchi vedendosi premuti, al solito loro con una fuga precipitosa verso il castello, lasciarono la piazza in potere de' vittoriosi Cesarei, che tutti mandarono a fil di spada. L'effetto, che fece tal batteria si vede nella tavola predetta.

(Marsigli «Stato militare dell' imperio ottomano» cz. műve II. kötetéből.)

¹ A Marsigli műve II. kötete 155. lapján közölt 43-ik számú rézmetszetű tábla rajzát mellékelten mutatjuk be eredeti olasz magyarázó szövegével együtt.

² Úgy értendő, hogy a vitéz báró d'Aste Mihály az utolsó roham alkalmával (1686 szeptember 2-ikán) öt lösebet kapott (Grimani tudósítása, Cornaro Frigyes velencei követ jelentései 315. l. és Buonvisi bibornok bécsi nuntius jelentései 198. l.) és sérülései következtében egy hét mulva, 9-én, 30 éves korában meghalt. Holttestét ideiglenesen a pesti franciskanusok templomában helyezték el, de aztán Marsigli maga hozta át (szeptember 14-ikén) a budai Szent István-székesegyházba, a mint ismét keresztyén templommá átalakíthatták, szép síriralattal áldozván vitéz barátjának és bajtársának; Filippo Lancellotti principe di Lauro: Pel secondo centenario della cacciata dei Turchi da Buda (Róma, 1886.) 30. l.

A TÉRKÉPEK ÉS RAJZOK MAGYARÁZATA.

Önálló mellékletek:

Buda vára és 1686-iki ostrom-műveleteinek térképe fénynyomatát (a 112. laphoz mellékelten) a bolognai Marsigli-iratok 53. kötete 244. l. látható 45×72 cm. nagyságú festett eredetijéről kicsinyítve adjuk.

A térkép jelmagyarázatának szövege:

Li Turchi di nuovo hanno fatto il muro *A. A. A.* che dal castello viene al Danubio con due rondelle *B. B.* et una piccola porta di sortita *C.* E per coprirsi dal canone, che suppongono possi essere posto da Noi in Pest, hanno fatto il ramparo *D. D.* con palizzate.

Da ciò ne viene che volendo attaccare la piazza, dove si vedde in disegno, bisogna pussare le trinciere sino al fiume per opporsi alla fronte, et assicurarsi il fianco, e conseguentemente le qui annesse trinciere dovranno da questa parte essere mutate da quello sono progettate.

La linea *E. E. E.* è tutta cinta d' un fosso e tutte le rondelle contraminate, come si vedde: 1, 2, 3, 4, 5.

Così riferisce il fuggito di Buda due mesi e mezzo sono.

Budavár 1686 június 17-iki ostromának térképe a 113. laphoz mellékelten fénynyomatban. Marsigli e 16×23 cm. nagyságú gondos vízfestésű rajzát Buonvisi Ferencz biboros bécsi pápai nuntius számára készíté, a ki 1686 július 14-iki jelentésével küldte Rómába; található a római vatikáni levéltár «Nunziatura di Germania» cz. gyűjteménye lapszámzatlan 212. kötetében. De «Attacco di Buda sino alli 7 di Giugno 1686» cz. felirata ó-stíl szerint értendő, mivel a keresztyének első számbavehető ostroma június 17-ikén történt.

Ezen a térképen hiányzik ugyan a betűket magyarázó jegyzék, de az könnyen pótolható a 114-ik laphoz csatolt térképéből, mely *a császári és brandenburgi hadak 1686 július 27-iki ostromát* ábrázolja s 23×34 cm. nagyságú eredetije ugyancsak a római vatikáni levéltár id. kötetében található meg.

A jelmagyarázat szövege így szól:

Attacco di Buda fatto da i Cesarei e Brandaborghesi.

A. Attacco de' Imperiali.

B. Attacco de' Brandaborghesi.

C. Sito dove si cominciò le trinciere.

D. Piccola batteria di due pezzi di cannone di campagna.

E. Batteria di sei pezzi che ha fatto la breccia alla Città bassa.

F. Ridotti che coprano le breccie e le porte.

G. Batteria di 12 pezzi situata in una collina che fa breccia nella cortina e rondelle.

H. Batterie de' mortari di N° 14. Il resto sono trinciere.

I. Batteria de' Suevi di 6 pezzi.

Budavár 1686-iki török térképe bő magyarázatát kötetünk 143—148. lapján adjuk, a szükséges jegyzetek kíséretében.

Budavár és környékének török térképe ugyancsak Bolognából való, s részletes magyarázatát a 148—150. lap nyújtja.

E két térkép adatait bővíti és helyeit mutatja be függélyes tagosultságban *Budavár 1686-iki Magliar-féle rajza*, melyet 24×33 cm. nagyságú rézmetszetéről kicsinyítve (a 151. laphoz ragasztva) autotypiában mutatunk be.

A *budai rondella 1686 szeptember 2-iki utolsó ostroma* képét (a 67. laphoz csatoltan) Marsigli Hágában 1732-ben megjelent «Stato militare dell' imperio ottomano» cz. munkája II. kötete 155. lapján közölt 43. rézmetszetű mellékletéről reprodukáltattuk.

A szövegbe nyomott képek:

A *Bevezetés ejléczje* (a 105. l.) és az I. közlemény fölötti *fejlécz* (117. l.) egy-egy Budavár visszafoglalása örömeit vert emlékérem képét mutatja Dörre Tivadar rajzában, a ki a Bevezetés B kezdőbetűjét is rajzolta; valamennyit a Buonvisi bécsi nuntius Budavára visszafoglalására vonatkozó jelentéseit közlő «Monumenta Vaticana» II. sorozata 2. kötetének kliséi közül kaptuk kölcsön.

Egy *budai robbanó akna Marsigli-féle rajza, 1686 július elejéről* (113. l.) mellékképe lévén Marsigli Budavár 1686 július 27-iki ostromát feltüntető térképének, a római vatikáni levéltár «Nunziatura di Germania» 212. kötetéből vett fényképről készítettük.

A *Gellérthegy császári főúteg elhelyezését* ábrázolja a 131. lapon látható vonalrajz, melyet K. Sebestyén József rajzolt Marsigli bolognai eredetijéről vett vázlatomról.

A *budai Veli-bég- vagy Császárfürdő 1686-iki képét* (137. l.) Dr. Linzbauer X. Ferencz orvos «Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen» czimen Pesten 1837-ben kiadott műve rézmetszetéről mutatjuk be. Arab fölrata dr. Karácson Imre olvasásában: *Vádsímet ül-hammam álládzi fi*... Magyarul: A fürdő kőépülete, a mely (készült)...

A *budai Császárfürdő és környéke* képét (138. l.) szintén Linzbauer orvos id. műve közli, Fontana olasz mérnök 1686-iki eredeti fölvételű térrajzáról.

A *budai fürdők belsejét ábrázoló képet* (139. l.) Marsigli «Danubius Pannonico-Mysicus» cz. 1726-iki műve I. k. 46. táblája nagy rézmetszetéről kicsinyítve adjuk; czíme: *Figurae balneorum Budensium*.

A *budai Császárfürdő* Musztafa pasa idejebeli fölrata rajzát (141. l.) Sztankovits Lipót 1837-iki rézmetszetéről szintén Linzbauer könyvéből közöljük. A 21½ bécsi hüvelyk magas és 32½ széles kötébla azonban később, midőn a Császárfürdő nagy gyógyudvarát építették, nyomtalanul eltűnt, úgy hogy az öreg Linzbauer a szultán 1867-iki látogatása alkalmával már csak fényképben mutathatta meg, mely megtalálható «Führer Seiner Majestät Sultan Abdul Aziz Khan bei Besichtigung der türkischen Baudenkmäler in Ofen» cz. ritka művéhez mellékelten, hol a könyv 5—6. lapján három különböző szaktudóstól származó olvasását, illetve fordítását is közli, a mi onnan ered, hogy írása igen nehezen olvasható, mert a keleti diszitó elem sokszor teljesen összeolvad rajta az írással. A Császárfürdő bejáratánál látható magyar fordítását azonban itt közöljük, kibővítve Linzbauer imént id. alkalmi könyvének magyarázatából ekként:

Mahomed fulása után a 978-ik (Krisztus után 1570) évben. *Szokoli Musztafa basa nagyvezér*. Ha a tiszteletekben gazdag nagyvezér béke idején vagyont jótékony művekre fordította, ez nem csoda; hisz ő mindenkor a próféta hagyományai szerint cselekedett. Ő egy fürdőt épített, melyhez hasonlót az ég még nem látott. *Boldog hon* a neve, szolgáljon például. Musztafa basa építé a fürdőt, melyre mindenki a legnagyobb elragadtatással tekint.

A *budai Víz-mecset és környéke* rajzát (144. l.) arról a térrajzról közöljük kissé nagyítva, mely *Bél* Mátyás «Notitia Hungariae novae geographico historica» cz. műve III. k. (Bécs, 1737) 431. lapjához mellékelten található, s melyet Reviczky János Ferencz vázlatáról Mikoviny S. rajzolt és Schmuzer I. és A. metszett Bécsben. A mecset nevét az állapítja meg, hogy *Bél* rajzán a

budai fürdők előtti dunaparti kerek bástya (a Kakas-kapú) teljesen megegyezik úgy Fontana, mint Magliar metszete képével, s így a Bél-féle metszet mecsete csakis a Vízi-mecset lehet.

A budai templomok és kapuk arab feliratait (146. l.) Tollius Jakab hollandi tudós másolta le 1687 nyarán, midőn Budán járt, s Amsterdamban 1700-ban megjelent «*Epistolae itinerariae*» cz. műve 198-ik lapjához mellékelte rézmetszetű rajzáról reprodukáljuk, olvasásukat és fordításukat pedig dr. Karácson Imre alábbi soraiban.

A hidmelletti mecset karzatának bejáratánál:

1. *Lá-iláh ill-Alláh, Mohámmed rászul-Alláh.*

Nincs más Isten csak Allah, Mohammed a prófétája.

2. és 3. *Alláh, Mohammed, Abu-Bekr, Omár.*

4. Budán a Szent István-templomban azon ajtó fölé írva, mely a prédikáló székre vezet, a honnan a török pap prédikált:

Inn-Alláh ulu-l-ádíl vá-l-ihzán.

Bizonyára Allah az igazság és kegyelem birtokosa.

5. Budán a vár második kapuja fölött:

La-iláh ill-Alláh, Mohámmed rászul-Alláh.

Nincs más Isten csak Allah, Mohammed a prófétája.

A rajzunkon lévő 6—10-ik fölirat, illetve a karikákba foglalt szavak olvashatatlanok. A 11-ik számú körben e szó van: *Allah*. A többit csak gyanítani lehet, hogy talán a prófétának és az első szent khalifáknak neve; de kiírva egyik sincs, a dekoratív *riká-írás* pedig még a kezdőbetűket sem engedi biztosan olvasni. Lehet, hogy nem is írás, csak arabeszk, a milyen a keleti művészeknél, épületeken és himzéseknél igen gyakori.

A vízborást fedező budai alsóvárosi fal képét (164. l.) s a *kőfal átmetzelét* mutató három rajzot (a 165. l.) Marsigli «*Stato militare dell' imperio ottomanno*» cz. id. munkája II. kötete 148. és 154. lapjáról közöljük.

Záró-vignettánk (a 167. és 170. l.) egy Budavár visszavívása alkalmából vert emlékérem előlapját mutatják, XI. Incze pápa, Lipót király, Sobieski János lengyel király és Marco Antonio Giustiniani velencei doge arczképeivel; hátlapján pedig e fölirattal: Univit. Palmamque. Dedit

Végül megjegyezzük, hogy e kötet fentebb leírt illusztrációi közül: a fénynyomatok Divald Károly műintézetében, a szövegek képek dúcjai pedig Weinwurm Antal cinkográfiai műintézetében készültek.

